T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

ARAP DİLİNDE İŞTİKÂK OLGUSU BAĞLAMINDA EBÛ İSHÂK EZ-ZECCÂC VE TEFSÎRU ESMÂİLLÂHİ'L-HÜSNÂ ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sümeyye TAŞ

BURSA – 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

ARAP DİLİNDE İŞTİKÂK OLGUSU BAĞLAMINDA EBÛ İSHÂK EZ-ZECCÂC VE TEFSÎRU ESMÂİLLÂHİ'L-HÜSNÂ ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sümeyye TAŞ

Danışman

Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY

BURSA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı'nda, 702023020 numaralı Sümeyye TAŞ'ın hazırladığı "Arap Dilinde İştikâk Olgusu Bağlamında Ebû İshâk ez-Zeccâc ve *Tefsîru Esmâillâhi'l-Hüsnâ* Adlı Eseri" konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 16/03/2023 günü 14.00-16.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Fadime KAVAK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Mahfuz GEYLANİ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

16/03/ 2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 23/02/2023

Tez Başlığı / Konusu: "Arap Dilinde İştikâk Olgusu Bağlamında Ebû İshâk ez-Zeccâc ve *Tefsîru Esmâillâhi'l-Hüsnâ* Adlı Eseri"

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 90 sayfalık kısmına ilişkin, 23/02/2023 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %7'dir.

Uygulanan filtrelemeler:
1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
23.02.2023

Adı Soyadı: Sümeyye TAŞ
Öğrenci No: 702023020
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Programı: Yüksek Lisans
Statüsü: Y.Lisans ■ Doktora ☐

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "Arap Dilinde İştikâk Olgusu Bağlamında Ebû İshâk ez-Zeccâc ve *Tefsîru Esmâillâhi'l-Hüsnâ* Adlı Eseri" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
16. 03. 2023

Adı Soyadı: Sümeyye TAŞ

Öğrenci No: 702023020

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Yüksek Lisans

Tezin Türü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar adı soyadı	**Sümeyye TAŞ**
Üniversite	**Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü	**Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim dalı	**Temel İslam Bilimleri**
Bilim dalı	**Arap Dili ve Belâgatı**
Tezin niteliği	**Yüksek Lisans Tezi**
Mezuniyet tarihi	**……/……/2023**
Tez danışmanı	**Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY**

ARAP DİLİNDE İŞTİKÂK OLGUSU BAĞLAMINDA EBÛ İSHÂK EZ-ZECCÂC VE TEFSÎRU *ESMÂİLLÂHİ'L-HÜSNÂ* ADLI ESERİ

Hicrî üçüncü yüzyılın sonu ve dördüncü yüzyılın başlarında yaşayıp Klasik Arap edebiyatının öncü dil âlimlerinden olan Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) Abbâsî dönemine şahitlik eden lügat ve gramer âlimlerinden olup dönemin mümtaz şahsiyetlerinden biridir.

O, gramer ve lügat bilgisine oldukça önem vermekte, bu iki ilmin gerekliliğini vurgulamaktadır. Zira bir kelimeyi doğru anlamamak olası birçok yanlışı beraberinde getirmektedir. Zeccâc, sağlam bir kavrayışın esas anahtarının mana bilgisi olduğunu belirtmektedir.

Allah'ın 99 isminin kelime türetme yöntemlerinden biri olan iştikâk kısımlarından iştikâk-ı sağîr ile nakledildiği *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eser, "el-esmâü'l-hüsnâ" konusunda ele alınan ilk müstakil eser niteliğindedir.

Araştırmamız Zeccâc ve Arap dilinde iştikâk olgusu çerçevesinde söz konusu eserin incelenmesini hedeflemektedir. Bu bağlamda ilk olarak iştikâk olgusuna yer verilecek, daha sonra Zeccâc'ın biyografisine değinilecektir. Son olarak eserin muhtevası ve ana konuları ele alınarak eser detaylı bir şekilde irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: Klasik Arap edebiyatı, Ebû İshâk ez-Zeccâc, İştikâk, el-Esmâü'l-hüsnâ

ABSTRACT

Name & surname	**Sümeyye TAŞ**
University	**Bursa Uludağ University**
Institute	**Institute of Social Sciences**
Field	**Basic Islamic Sciences**
Subfield	**Arabic Language and Rhetoric**
Degree awarded	**Master**
Date of degree awarded	**……/……/2023**
Supervisor	**Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY**

ABU ISHÂQ AL-ZAJJÂJ AND HIS WORK CALLED *TAFSIR ESMÂILLAH AL-HÛSNA* IN THE CONTEXT OF ISHTIQÂQ IN THE ARABIC LANGUAGE

Abu Ishâq Al-Zajjâj (d. 311/923), one of the pioneer linguists of Classical Arab Literature, who lived during the end of Hegira third and at the beginning of fourth century, and who witnessed Abbasid period, is one of the lexicon and grammar scholars and prominent figure of the period.

He gives great importance to grammar and lexicon knowledge, and emphasizes the necessity of both sciences because not understanding a word accurately brings many mistakes with itself. He states that the essential key to firm grasp is the knowledge of meaning.

His work, called *Tafsir al esmâillah al-hûsnâ*, where ishtiqaq al-sagir, part of ishtiqaq, one of the word generation methods of 99 names of Allah, is the first independent work that studies "esma al-hûsnâ".

This study targets to investigate the abovementioned work in terms of 'Zajjaj' and 'ishtiqaq theory' in 'Arab' language. Within this context, in this master dissertation, initially, 'ishtiqaq' fact will be given place and then the biography of Zajjac will be studied. Finally, the content and basic subjects of the work are going to be discussed and the work will be studied in detail.

Keywords: Classical Arab Literature, Abu Ishâk al-Zajjaj, Ishtiqaq, al-Esmâ al-hûsnâ

ÖNSÖZ

İnsanın dünyaya gönderilme hikmet ve gayesi yaratıcıya kulluk etmekse öncelikle kime kulluk edilmesi gerektiğini bilmek yapılan fiilin önemini ve devamlılığını sağlayan mühim bir adımdır. Bir şeyi bilmek o şeyi tanımak anlamına gelmemektedir. Bir yaratıcının varlığını öğrenmekle beraber onun nasıl bir yaratıcı olduğunu bilmek te gerekir. Zira muhatabı tanıdıktan sonra sevme veya aksi bir durum ortaya çıkmaktadır.

Mârifetullah neticesinde hasıl olan muhabbetullah, Cenâb-ı Hakkın güzel isimlerini ve onların tecellilerini görmekle ortaya çıkmaktadır. İnanç ve buna bağlı olarak ibadet noktasında oldukça önemli bir yer teşkil eden el-esmâü'l-hüsnâ, filolojik çalışmalara da konu olmaktadır. Zira isimleri analiz edebilmek ve doğru bir anlamla türevini bulmak işin özünü teşkil etmektedir. Anlamı ve türevi bilinmeyen bir kelimeye doğru bir mana vermek oldukça güçtür. Kelime türetme yöntemlerinden biri olan iştikâk olgusunun temel alınarak Allah'ın isimlerinin açıklandığı ilk el-esmâü'l-hüsnâ çalışması Ebû İshâk ez-Zeccâc tarafından kaleme alınan *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eserdir. Şahsiyeti ve düşünceleriyle Arap dili ve tefsir alanında önemli bir yere sahip olan Zeccâc, Allah'ın isimlerini açıklarken ayet, hadis ve Arap şiirinden şahitler getirmiştir.

Dil ve gramer konularına yer yer değinilen, iştikâk merkezli açıklama metodunun kullanılmasıyla alanında öncü olan böylesi muhtasar bir eserin incelenmesinin, Arap dili alanına katkı sağlayacağı düşünülerek çalışılmasına karar verilmiştir.

Araştırmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Arap dilinde iştikâk olgusu ele alınmış; birinci bölümde Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın hayatına, ikincide eser hakkında genel bilgilere, üçüncü bölümde ise eserin içerik ve tahliline yer verilmiştir.

Kendisinin yüksek lisans öğrencisi olmakla mutluluk duyduğum, hayatımın yeni bir adımı olan tez sürecimde motivasyon arttırıcı yönlendirmelerinden son derece istifade ettiğim ve ihtiyaç anında hasıl olan hayat derslerini ve rehberliğini cömertçe paylaşan, tezimin nihai aşamaya ulaşmasında büyük bir özveriyle katkılarını sunan ve desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen pek kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin Günday beyefendiye teşekkür etmeyi borç bildiğimi ifade etmek isterim.

Lisansüstü eğitimim süresince daha iyiye ulaştırma gayesiyle titiz ilmi eleştiri ve yönlendirmelerinin yanı sıra akademik bakış açısı kazanmamı sağlayacak ufuk açıcı

değerlendirmelerini alıp cesaretlendiğim saygıdeğer Doç. Dr. Davut Eşit'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca değerli vaktini ayırarak öneri ve değerlendirmeleriyle çalışmama katkı sağlayan Prof. Dr. Şener Şahin, Doç. Dr. Fadime Kavak ve Öğr. Gör. Muhammed Faruk Çakır'a ve hocam Rıdvan Ciru'ya teşekkür ederim. Son olarak sabır gerektiren ilim tahsilimde beni daima destekleyen sevgili babama ve dualarını her zaman hissettiğim değerli anneme şükranlarımı sunarım.

Lütuf, inayet ve verdiği nimetlerle çalışmamızı tamamlamaya muvaffak kılan Allah'a af ve mağfiretini dileyerek hamd ederim.

Sümeyye TAŞ

BURSA/2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YÜKSEK LiSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU iii
YEMİN METNİ iv
ÖZET v
ABSTRACT vi
ÖNSÖZ vii
İÇİNDEKİLER ix
KISALTMALAR xiv
GİRİŞ 2
A. Araştırmanın Konusu ve Sınırlandırılması 2
B. Araştırmanın Yöntemi 2
C. Araştırmanın Kaynakları 3
D. Arap Dilinde İştikâk Olgusu 5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EBÛ İSHÂK EZ-ZECCÂC'IN HAYATI VE ESERLERİ 15
1.1. ZECCÂC'IN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ 15
1.1.1. Siyasi Durum 15
1.1.2. İlmî Durum 17
1.2. EBÛ İSHÂK EZ-ZECCÂC'IN HAYATI 21
1.2.1. Adı, Nesebi ve Lakabı 21
1.2.2. Doğumu ve Vefatı 23
1.2.3. Ailesi 25
1.2.4. Şahsiyeti 25
1.2.5. Dil Ekolü 28
1.2.6. İlmî Kariyeri 28
1.2.7. Veciz ve Nüktedan Kişiliği 31
1.2.8. İtikâdî Mezhebi 34
1.2.9. Öğrencileri 36
1.2.10. Eserleri 44

İKİNCİ BÖLÜM

1. TEFSÎRU ESMÂİLLÂHİ'L-HÜSNÂ HAKKINDA GENEL BİLGİLER 49
1.1. Eserin Zeccâc'a Aidiyeti 49
1.2. Eserin Yazılış Amacı ve Zamanı 51
1.3. Nüshaları 52
1.4. Eserin Konusu ve Önemi 52

1.5. Eserde İstifade Edilen Kişiler/Kaynaklar ve Takip Edilen Metot 53
1.6. Eserin Muhteva Açısından Tahlili 58
1.7. Eserde Yer Alan Sarf Kaideleri 60
1.8. Ebû Ali el-Fârisî'nin Eserdeki Rolü 65
1.9. Eserin Sonraki Çalışmalara Etkisi 67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. ZECCÂC'IN "TEFSÎRU ESMÂİLLÂHİ'L-HÜSNÂ" ADLI ESERİNİN TAHLİLİ VE ŞÂHİTLERİ 72
1.1. الله 73
1.2. اَلرَّحْمٰنُ 75
1.3. اَلرَّحِيمُ 76
1.4. اَلْمَلِكُ 77
1.5. اَلْقُدُّوسُ 77
1.6. اَلسَّلَامُ 78
1.7. اَلْمُؤْمِنُ 79
1.8. اَلْمُهَيْمِنُ 80
1.9. اَلْعَزِيزُ 81
1.10. اَلْجَبَّارُ 81
1.11. اَلْمُتَكَبِّرُ 82
1.12. اَلْخَالِقُ 82
1.13. اَلْبَارِئُ 83
1.14. اَلْمُصَوِّرُ 83
1.15. اَلْغَفَّارُ 84
1.16. اَلْقَهَّارُ 84
1.17. اَلْوَهَّابُ 85
1.18. اَلرَّزَّاقُ 85
1.19. اَلْفَتَّاحُ 85
1.20. اَلْعَلِيمُ 86
1.21. اَلْبَاسِطُ-اَلْقَابِضُ 86
1.22. اَلْخَافِضُ 87

1.23. اَلرَّافِعُ 87
1.24. اَلْمُعِزُّ 87
1.25. اَلْمُذِلُّ 88
1.26. اَلسَّمِيعُ 88
1.27. اَلْبَصِيرُ 89
1.28. اَلْحَكَمُ 89
1.29. اَلْعَدْلُ 90
1.30. اَللَّطِيفُ 90
1.31. اَلْخَبِيرُ 91
1.32. اَلْحَلِيمُ 91
1.33. اَلْعَظِيمُ 91
1.34. اَلْغَفُورُ 92
1.35. اَلشَّكُورُ 92
1.36. اَلْعَلِيُّ 93
1.37. اَلْكَبِيرُ 93
1.38. اَلْحَفِيظُ 93
1.39. اَلْمُقِيتُ 93
1.40. اَلْحَسِيبُ 94
1.41. اَلْجَلِيلُ 94
1.42. اَلْكَرِيمُ 95
1.43. اَلرَّقِيبُ 95
1.44. اَلْمُجِيبُ 96
1.45. اَلْوَاسِعُ 96
1.46. اَلْحَكِيمُ 97
1.47. اَلْوَدُودُ 97
1.48. اَلْمَجِيدُ 98
1.49. اَلْبَاعِثُ 98
1.50. اَلشَّهِيدُ 98
1.51. اَلْحَقُّ 98

1.52. اَلْوَكِيلُ 99
1.53. اَلْقَوِيُّ 99
1.54. اَلْمَتِينُ 100
1.55. اَلْوَلِيُّ 100
1.56. اَلْحَمِيدُ 100
1.57. اَلْمُحْصِي 100
1.58. اَلْمُبْدِي 101
1.59. اَلْمُعِيدُ 101
1.60. اَلْمُحْيِي 101
1.61. اَلْمُمِيتُ 102
1.62. اَلْحَيُّ 102
1.63. اَلْقَيُّومُ 102
1.64. اَلْوَاجِدُ 102
1.65. اَلْمَاجِدُ 102
1.66. اَلْوَاحِدُ 103
1.67. اَلْأَحَدُ 103
1.68. اَلصَّمَدُ 104
1.69. اَلْقَادِرُ 104
1.70. اَلْمُقْتَدِرُ 104
1.71. اَلْمُقَدِّمُ 104
1.72. اَلْمُؤَخِّرُ 105
1.73. اَلْأَوَّلُ 105
1.74. اَلْآخِرُ 105
1.75. اَلظَّاهِرُ 106
1.76. اَلْبَاطِنُ 106
1.77. اَلْوَالِي 107
1.78. اَلْمُتَعَالِي 107
1.79. اَلْبَرُّ 107
1.80. اَلتَّوَّابُ 107

1.81. اَلْمُنْتَقِمُ 108
1.82. اَلْعَفُوُّ 108
1.83. اَلرَّؤُوفُ 108
1.84. مَالِكُ الْمُلْكِ 109
1.85. ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ 109
1.86. اَلْمُقْسِطُ 109
1.87. اَلْجَامِعُ 110
1.88. اَلْغَنِيُّ 110
1.89. اَلْمُغْنِي 110
1.90. اَلْمَانِعُ 111
1.91. اَلضَّارُّ النَّافِعُ 111
1.92. اَلنُّورُ 111
1.93. اَلْهَادِي 112
1.94. اَلْبَدِيعُ 112
1.95. اَلْبَاقِي 113
1.96. اَلْوَارِثُ 113
1.97. اَلرَّشِيدُ 113
1.98. اَلصَّبُورُ 113
SONUÇ 114
KAYNAKÇA 116

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselâm
b.	Bin, İbn
b.y.	Basım Yeri Yok
bk.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
Hz.	Hazreti
h.	Hicrî
m.	Milâdî
ö.	Ölüm Tarihi
s.a.v.	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
S.	Sayı
s.	Sayfa
thk.	Tahkik Eden
ts.	Tarihsiz
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Vd.	Ve diğerleri
y.y.	Yayıncı Yok
yay.	Yayınları
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Sınırlandırılması

"Arap Dilinde İştikak Olgusu Bağlamında Ebû İshâk ez-Zeccâc ve *Tefsîru Esmâillâhi'l-Hüsnâ* Adlı Eseri" başlığını taşıyan araştırmamızda, Arap dilinin öncü ve muteber âlimi olarak kabul edilen Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) hayatı ve el-esmâü'l-hüsnâ literatüründe yazılan ilk müstakil eser olma özelliğini taşıyan *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eser merkeze alınarak iştikâk terimi irdelenecektir. Söz konusu eser, Arap dilinin kelime türetmede oldukça önemli bir işleve sahip olan iştikâk kavramının (iştikâk-ı sağîr) el-esmâü'l-hüsnâ bağlamında tatbik edilmesiyle kaleme alınmıştır.

Çalışmaya katkı sağlayacağı ümidiyle giriş kısmında iştikâk kavramının önemine ve çeşitlerine değinilecektir. Ayrıca Arap dilinde önemli bir yeri olan iştikâk kavramı, literatüre "iştikâk-ı kebîr/ekber" terimini ilk kullanan İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) iştikâk nazariyesine de yer verilerek ele alınacaktır.

Giriş kısmı haricinde çalışmamız üç bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde, okurların eseri daha iyi tanımalarına katkı sağlaması gayesiyle yazarın yaşadığı dönem hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eser detaylı bir şekilde incelenerek ele alınması gereken konular belirlenecektir. Eserin önemi, yazara nisbeti, eserde yararlanılan kaynaklar tespit edilecektir. Bunun yanı sıra eserin kaleme alınıp günümüze ulaşmasında büyük katkısı olan Zeccâc'ın talebesi Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) eserdeki rolüne yer verilerek Zeccâc'ın değinmiş olduğu sarf kaideleri saptanmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise eserde yer alan bütün isimler, Zeccâc'ın yer verdiği bilgiler ışığında, şevahit ve iştikâklara değinilerek ele alınacaktır. Zeccâc'ın yer vermediği bazı isimlerin iştikâkına ise ondan sonra el-esmâü'l-hüsnâ ve iştikâk konusunu ele alan öğrencisi Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-İştikâk* adlı eseri dikkate alınarak bilgi verilecektir.

B. Araştırmanın Yöntemi

Giriş ve üç bölümden oluşan araştırmamızda, çalışmaya katkı sağlayacağını düşündüğümüz konuyla alakalı birçok klasik ve modern kaynaktan istifade edilecektir.

Çalışmanın yazım aşamasında ise konular birbirini destekleyecek şekilde belli bir tertip gözetilerek sunulacaktır. Araştırma salt bilgi aktarımıyla sınırlı kalmayıp yer yer belli başlı değerlendirmelere yer verilecektir. İlk adımda Ebû İshâk ez-Zeccâc, el-esmâü'l-hüsnâ ve iştikâk ile alakalı temel birçok tarihi kaynak incelenecektir. Mezkûr kaynakların yanı sıra konuyu destekleyecek Türkçe kitap, tez, makale ve ansiklopedi maddelerine başvurulacaktır. Kaynakların derlenip sınıflandırılmasından hareketle nitel yöntem esas alınarak araştırmamız oluşturulacaktır.

C. Araştırmanın Kaynakları

Tezin kaynaklarını topluca görme adına tezde faydalanılan ana kaynaklar ve ikincil/tâli kaynaklara yer verilecektir. Bununla birlikte çalışmamızdan önce Zeccâc'ın *Tefsîru esmâillahi'l-hüsnâ* adlı eserine dair yapılmış çalışmalar ve çalışmamızın geçmiş araştırmalardan farkına değinilecektir.

Zeccâc, Abbasî döneminde yaşayan bir âlim olması hasebiyle Abbasî dönemine siyasi ve ilmî açıdan yer verilecektir. Bu aşamada Şevki Dayf'ın *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* adlı kitabı, Mısırlı tarihçi Hasan İbrâhim Hasan'ın *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* adıyla Türkçe'ye çevrilen kitabı, Kenan Demirayak'ın *Arap Edebiyatı Tarihi- IV Abbasiler Dönemi*, Hakkı Dursun Yıldız'ın *Abbasiler* adlı ansiklopedi maddesinden istifade edilecektir.

İştikâk kavramını açıklamak için başta İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'i olmak üzere İbn Manzur'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l 'Arab*'ı, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*'sı, Süyûti'nin (ö. 911/1505) *el-Müzhir*'i, İbn Side'nin (ö. 458/1066) *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-aʿzam* adlı eserlerinden yararlanılacaktır.

Zeccâc'ın hayatının ele alındığı bölümde tarih ve biyografi çalışmaları olan Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târihu Bağdat*'ı, Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* adlı eseri, Kemâleddîn el-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *Nüzhetü'l-elibbâʾ fî tabakâti'l-üdebâʾ* adlı eseri, Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Muʿcemü'l-üdebâʾ* adlı eseri, İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İnbâhu'r-ruvvât*'ı, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı ve Sâfedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfî bi'l-vefeyât* adlı eseri, Ebu'l-Fidâ' İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si sık sık atıf yapacağımız kaynaklar olacaktır.

İkinci bölümde, *Tefsîru esmâillahi'l-hüsnâ* adlı eser temel alınmakla birlikte eserde yer alan sarf kaideleri açıklanırken bu alanda yapılmış çalışmalara müracaat edilecektir. Kitabın sonraki çalışmalara katkısı bölümünde ise kendisinden sonra kaleme alınan eserlerden istifade edilecektir.

Üçüncü bölümde ise kitap incelemesi merkezde olduğu için *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eser esas alınacaktır. Eseri destekleyip katkı sağlayacak ikincil kaynaklara da başvurulacaktır.

Günümüzde Zeccâc'ın *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eserine dair yapılmış birkaç çalışmadan bahsetmek gerekmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla doğrudan bu eser temel alınarak herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ancak bazı çalışmalarda, söz konusu esere kısmen değinilmektedir. İlk olarak ehl-i sünnet ve'l-cemaat metoduyla el-esmâü'l-hüsnâ konusunu değerlendiren ve el-esmâü'l-hüsnâ temalı ilk dönem müelliflerinin eserdeki metodunu ortaya koyan Abdullâh b. Salih b. Abdülazîz el-Gusn'un *Esmâullahi'l-hüsnâ* adlı kitabı gelmektedir. Bu araştırmada Zeccâc'ın söz konusu eseri üzerine iki sayfayı teşkil eden bir değerlendirmede bulunulmaktadır. Kenan Demirayak'ın *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* adlı kitabında iştikâk konulu eserler başlığı altında eserin ismini zikredip bir paragrafı kapsayacak şekilde eserin konusuna değinilmektedir. Bir başka çalışma ise İbrahim Yıldız'ın *Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri* adlı makalesi gelmektedir. Araştırmada, söz konusu eser muhteva açısından kısmen değerlendirilmiş olsa da filolojik açıdan değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Son olarak Ramazan Özkal'ın *Ez-Zeccâc ve Kitâbü Fe'altü ef'altü Adlı Eserinin İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi* adlı tez çalışmasında oldukça özet bir şekilde Zeccâc'ın eserinin tanıtımına yer verilmektedir.

Araştırabildiğimiz kadarıyla Zeccâc'ın *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eserine dair yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Araştırmamız, bu eser üzerine yapılmış müstakil bir araştırma olmak bakımından dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra iştikâk terimi merkeze alınarak Arap dili ve grameri açısından konuya yaklaşmaktadır.

D. Arap Dilinde İştikâk Olgusu

Bir kelimenin kök harflerinde veya harekelerinde, kelimenin başına, sonuna veya ortasına ilave edilen eklerle veya kök harflerin başka bir ögeye birleşmesiyle değişimin meydana geldiği dillere bükümlü diller/el-Lugâtü'l-iştikâkiyye denilmektedir. Arapça bükümlü diller kategorisinde olup söz konusu özellikleri taşıma hususunda kelime türetimine uygun dillerin başında yer almaktadır. Kelime türetimine iten başlıca sebepler vardır. Bunların arasında, dilin kendine has yapısıyla kelime türetmeye eğilimli oluşu, dilin baştan sona bir tekâmül süreci taşıdığı ve her dönemde meydana gelen değişim ve yenilikler sebebiyle yeni kelime türetme ihtiyacının doğması gibi etkenler sayılabilmektedir.[1]

Arap dilbilimciler, Arap dilinde iştikâk, tevlîd[2], ta'rib[3], kalb[4] ve naht[5] gibi belli başlı kelime türetim metotlarının varlığını zikretmektedir. Zeccâc, *Tefsîru esmâillahi'l-hüsnâ* adlı eserinde Arap dilindeki kelime türetme yöntemlerinden biri olan iştikâk konusunu Allah'ın güzel isimleri bağlamında tatbik ederek ele almaktadır.

Arap dilinde biçim merkezli kelime türetim yolu[6] olan *iştikâk,* شَقَّ fiilinin ifti'âl babına girmiş biçiminin mastarı olup sözlükte, bir şeyin yarısını almak manasına gelir. Terimin söz konusu ismi almasının sebebi, asıl kabul edilen bir kelimenin parçalanması sonucu başka bir kelimenin oluşmasına dayandırılmaktadır.[7]

---

1 Mahmut Kafes, "Arapçada Kelime Oluşturma Yöntemleri ve Arapça'nın Diğer Diller Arasındaki Yeri", *Edebiyat Dergisi* 16 (2006), 194; Yakup Civelek, "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede 'Naht' Yönteminin Kullanımı", *Nüsha Dergisi* 10 (2003), 98.

2 İstişhâd döneminden sonra ortaya çıkan ve Araplar arasında çoğu zaman duyulmamış veya kullanılmamış yeni kelimelerin oluşmasını sağlamaya denir. Bk. Soner Gündüzöz, "Tevlîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 37.

3 Arap dilinde var olmayan yabancı ıstılahların Arapçaya çevrilmesi, ıstılahların ana dile aktarımına denir. Bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, "Ta'rîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 26.

4 Kök harfleri aynı olup harflerin dizilimleri farklı olan ve yakın manalara sahip olan kelimenin türetilmesine denir. Bk. Ebu'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. eş-Şirbînî Şerîde (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007), 71.

5 Birden fazla kelimenin birleşimiyle yeni bir kelimenin ortaya çıkarılmasına denir. Bk. Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Naht", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 310.

6 Soner Gündüzöz, "Arapça'nın Potansiyeli: Arapça'da Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 182.

7 Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Muʿcemu mekâyîsi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârun (Dâru'l-Fikr, 1979), 3/170; Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-aʿzam*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000), 6/95; Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 10/181.

Terim olarak iştikâk, sîgaları farklı olmakla birlikte aralarında anlamsal bir uyumun söz konusu olduğu bir kelimeden başka bir kelimenin türetilmesine denir.[8] Bir başka ifadeyle, aralarında anlam ve harflerin sıralanış biçiminde uygunluğun olduğu iki kelimeden birini diğerine döndürmeye iştikâk denmektedir.[9]

Arap dil geleneğinde başlangıçta sarfın kapsamı altında değerlendirilen iştikâk olgusu, daha sonraları konuyla ilgili *Kitâbü'l-İştikâk* adıyla Kutrub (ö. 210/825), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Asma'î (ö. 216/831), Müberred (ö. 286/900), Zeccâc, Serrâc (ö. 316/929), Nehhâs (ö. 338/950) ve İbn Hâleveyh (ö. 370/980) gibi alimlerin müstakil eserler kaleme almasıyla bağımsız bir disiplin haline gelmiştir.[10]

Arap dilinde iştikâk; iştikâk-ı sağîr, iştikâk-ı kebîr ve iştikâk-ı ekber olmak üzere üç kısma ayrılır.

1. İştikâk-ı Sağîr: Bir kelimenin harflerinin sırası korunarak farklı bir kalıba aktarılmasına denir. Her iki kelime ortak bir anlam paydası içinde olur. Bu kısmında yapılan iştikâk kolayca fark edildiği için iştikâk-ı sağîr, iştikâk konusu denince akla gelen ilk tür olduğu için iştikâk-ı âm, fiil ve türevlerini kapsadığı için iştikâk-ı sarfî adıyla da isimlendirilmiştir. İbn Fâris'in hacimli sözlüğü olan *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga* adlı eserinde uyguladığı "mekâyîs sistemi" bu tür iştikâka girer. عَلِمَ ve عِلْمٌ kelimeleri buna örnek verilebilir.[11]

2. İştikâk-ı Kebîr: Bir kelimenin harflerinin sıralanışında yer değişikliği yapılması ve iki kelime arasında ortak bir anlam paydasının oluşmasıyla yeni bir kelimenin elde edilmesine denir. Bu türe, seslerin yer değiştirmesi sebebiyle "el-kalbü'l-mekânî" de denmektedir. Bu sistemle yazılmış sözlükler arasında Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-ʿAyn'*ı, İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemheretü'l-luga'*sı, Ebû Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) *el-Bârîʿ fi'l-luga* adlı eseri, Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luga'*sı ve İbn

---

8 Ebû Bekr Abdülkâhir el-Cürcânî, *el-Miftâh fi's-sarf*, thk. Ali Tevfîk el-Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 62.

9 Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ʿilmi'l-usûl*, thk. Şeyh Ahmed 'İzzu 'İnâye (Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1999), 1/53.

10 Soner Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, (Samsun: Din ve Bilim Kitapları, 2005), 29-30.

11 Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm,* thk: Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2000), 48; Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*,32; Hulusi Kılıç, "İştikak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/439-440.

Sîde'nin (ö. 458/1066) *el-Muhkem* adlı eseri yer alır. Bu iştikâk türüne **حمد** ve **مدح** fiilleri örnek verilebilir.[12]

3. İştikâk-ı Ekber: Bir kelimede bulunan harflerden birinin yakın mahreçli başka bir harf ile değiştirilerek yeni bir kelimenin elde edilmesine ve kaynak kelime ile yeni kelime arasında ortak bir anlam çatısında buluşmaya denir. Bu türe ibdâl de denmektedir. **هتل** ile **هتن** fiilleri buna örnek verilebilir.[13]

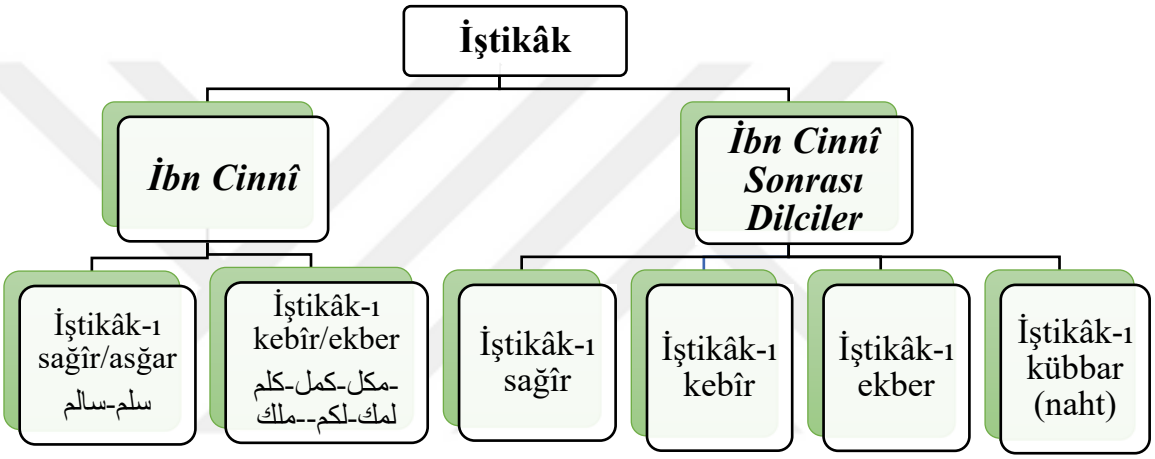
İştikâk olgusu incelenirken İbn Cinnî'nin bu olguya bakışına değinmek yerinde olacaktır. Nitekim o, yenilikçi bir bakış açısıyla söz konusu olguya yeni bir soluk getirmiş ve ilk defa iştikâk-ı kebîr kısmını ortaya çıkarıp adlandırmıştır. İbn Cinnî'ye kadar olan süreçte iştikâk kavramı sadece iştikâk-ı sağîr ile sınırlı kalıp bir başka iştikâk çeşidi literatüre girmemiştir. İbn Cinnî'nin iştikâk kavramına yer verdiği bab başlığı incelendiğinde söz konusu başlık iştikâk-ı ekber olarak ele alınmaktadır. İbn Cinnî her ne kadar iştikâk-ı kebîr/ekber teorisine daha önce hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin değindiğini zikretse de bu teoriyi ilk olarak isimlendiren ve net bir ayırım yaparak kategorize eden öncü ismin kendisi olduğunu zikretmektedir.[14]

İştikâk konusunun zikredildiği bab her ne kadar iştikâk-ı ekber olarak ele alınmış olsa da İbn Cinnî, iştikâk-ı sağîr konusuna da değinmektedir. Dolayısıyla İbn Cinnî gelenekte var olan iştikâk kavramını iştikâk-ı kebîr/ekber ve iştikâk-ı sağîr/asğar olarak iki kısma ayırmaktadır. İbn Cinnî'nin ekber terimi yerine kebîr terimini kullandığı da görülmektedir.[15] Ancak İbn Cinnî'den sonraki dil âlimleri iştikâk kavramını iştikâk-ı sağîr, iştikâk-ı kebîr, iştikâk-ı ekber olmak üzere üç kısma veya iştikâk-ı kübbârı (naht) da ekleyerek dört kısma ayırmaktadır. Dolayısıyla İbn Cinnî sonrası dilciler, iştikâk-ı kebîr ve ekberi müstakil iki ayrı kavram olarak ele almaktadır. İbn Cinnî'nin kebîr/ekber diye zikretmiş olduğu iştikâk kısmını, İbn Cinnî'den sonraki dil âlimleri sadece *iştikâk-ı kebîr* olarak isimlendirmektedir.[16]

---

[12] Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 49; Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*,49; Kılıç, "İştikak", 23/439-440.
[13] Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 49; Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*,52; Kılıç, "İştikak", 23/439-440.
[14] Ebu'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. eş-Şirbînî Şerîde (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007), 2/132.
[15] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/132.
[16] Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Alî Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 1/274-279; Abdülkâdir b. Mustafâ el-Magribî, *el-İştikâk ve't-ta'rîb* (Kahire:

İbn Cinnî sonrası dilcilerin iştikâk-ı ekber olarak isimlendirmiş olduğu iştikâk kısmını ise İbn Cinnî, daha sonraki bablarda ele almaktadır. Dolayısıyla dil âlimlerinin iştikâk-ı ekber olarak isimlendirmiş olduğu üçüncü kısım da İbn Cinnî tarafından işlenmekte fakat *iştikâk* adı verilmemektedir. Söz konusu kısım, iştikâk kavramı yerine *tesâküb* kavramıyla ele alınmaktadır.[17] İbn Cinnî'nin yer verip işlemiş olduğu tesâküb kavramı daha sonra Sekkâkî (ö. 626/1229) ve hocası Hâtimî tarafından iştikâk-ı ekber adıyla literatüre konulmuştur.[18]

İştikâk-ı sağîr, asli manada, kök harflerde ve harflerin tertibinde tam bir uyumun olmasının yanı sıra sîgaların değişiklik gösterdiği bir kelimeden başka bir kelimenin türetilmesine denmektedir. سَلِمَ/يَسْلَمُ/ سَالِمٌ/ سَلْمَانُ/ سَلْمٰى/ اَلسَّلَامَةُ/ اَلسَّلِيمُ kelimelerin sîgaları değişiklik gösterse bile, asli kök harfler ve harflerin geliş sırası korunarak sıhhat, selamet, esenlik manalarını taşıyarak bir çatıda birleşmektedir.[19]

Matba'atü'l-Lecneti't-Te'lîf, 1947), 8-10-12-13; Abdullah Emîn, *el-İştikâk* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2000), 1-2; Kılıç, "İştikak", 23/439-440; Gündüzöz, "Arapça'nın Potansiyeli", 182-183.

17 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/144.

18 Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 49-50; Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*,52; Gündüzöz, "Arapça'nın Potansiyeli", 183; Shaban Charif, *Sekkâkî'nin Sarf'taki Metodu*, (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 72.

19 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/132.

Zeccâc, iştikâk-ı sağîr kısmını yüce Allah'ın isimlerini şerh ederken ele almaktadır. İsimlerin türemiş olduğu kök manaya, taşımış olduğu sîgaya, sîganın asıl kök manayla bütünleşmiş haline değinmektedir. el-Fettâh isminde, ismin kök harflerinin ف/ت/ح olduğu asıl kök harfler, harflerin tertibi ve aynı ortak mana ile فَعَّالٌ vezninde yeni bir kelime türetimine yer verilmektedir.[20]

İştikak-ı kebîr, İbn Cinnî'in iştikâk-ı ekber olarak isimlendirdiği kısımdır. Kök harfleri üç harften oluşan bir kelimeden altı farklı kelimenin türetilmesi ve bu altı farklı kelimenin ortak bir mana grubu içinde birleşmesi olarak zikredilmektedir. İbn Cinnî, ortaya çıkan altı kelime grubunda ortak manayı hemen bulamazsak dilde aşırı bir zorlamaya gitmeden makul yöntemlerle kelimeyi söz konusu manaya yaklaştırmaya çalışıp tevil edilmesi gerektiğini zikretmektedir.[21] كَلَمَ/كَمَلَ/مَكَلَ/مَلَكَ/لَكَمَ/لَمَكَ kelâm kelimesinin aslı olan keleme ve altı türevinin ortak manası *kuvvet* ve *şiddettir.*[22]

Bir başka örnek ise جَبَرَ ve türevlerinin ortak bir payda olan *kuvvet* ve *şiddet* çatısında birleşmiş olduğu aşağıdaki kısımdır.[23]

جَبَرَ	مُجَرَّبٌ	أَبْجَرُ	بُرْجُ	رَجَبَ/رَجَبٌ	رَبَاجِي
Kemiklerin kaynaşıp güçlenmesi	Dünya ahvalinin kendisini yetiştirip güçlendirdiği kişi	Karnı büyük, sağlam	1.Kale 2.Gözdeki siyah ve beyaz renklerin berrak olması, zayıf renklerden uzak olması	1.Tazim/saygı 2. Rüzgârdan korumak amacıyla hurma ağaçlarının gövdelerine konulan destek	Yaptığı işten fazlasıyla övünen şahsa rebacî denmektedir.
1.aklî ihtimal	2.aklî ihtimal	3.aklî ihtimal	4.aklî ihtimal	5.aklî ihtimal	6.aklî ihtimal

[20] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, thk. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk (Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1979), 39.
[21] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/132.
[22] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/133.
[23] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/133-134.

İbn Cinnî *rebâcî* kelimesini açıklarken bu kelimeyi tevil etme yoluna gitmektedir. Yaptığı işten fazlasıyla övünen kişi kendisini yüceltir. Bunun neticesinde işini de etkili ve değerli kılmış olur.[24]

İbn Cinnî, iştikâkın bütün dillere tatbik edilir bir şey olduğunu iddia etmemektedir. Ayrıca bazı kelimelerin hiç iştikâkının olmayabileceğini veya aynı kök ve tertibe sahip olsa dahi farklı anlamlar taşıyabileceğini zikretmektedir.[25]

İbn Cinnî'nin iştikâk nazariyesine göre her aynı harfi taşıyan iki kelime birbirinin iştikâkı olmak zorunda değildir. Aynı harflere sahip iki ayrı kelimenin birbirinin iştikâkı olabilmesi için belli bir ölçüt olması gerekmektedir. Şayet iki kelimenin müştakları birbirine eşit ise bunlar iki ayrı müstakil kelime olarak kabul edilip birbirinden kalb olmamaktadır. Zira bu iki kelimeden hangisinin diğerinden türediğini tespit etmek zor olmakla beraber böyle bir hükme varmak uygun olmamaktadır. İlimde sebepsiz ve asılsız bir tercihe gitmek doğru karşılanmamaktadır. Ancak iki kelimeden birinin müştakı/türevi/ kesreti iştikâkatı diğer kelimeden fazla ise bu iki kelime arasında iştikâk olgusu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla iki kelimeden birinin asıl diğerinin maklûb olduğuna hükmedilir.

Örneğin; **جَذَبَ** (çekti) ve **جَبَذَ** (üzüm tanesinin buruşup kuruması) kelimelerinde tertip farklı olmakla beraber asli harflerde tamamen ortaklık söz konusudur. İlk bakıldığında bu iki kelimenin birbirinin müştakı olduğu akla gelebilir. Ancak İbn Cinnî, her iki kelimenin **جَبَذَ/ يَجْبِذُ/ جَبْذًا/ جَابِذٌ** ve **جَذَبَ/ يَجْذِبُ/ جَذْبًا/ جَذِبٌ** müştaklarının birbirine eşit olduğunu zikredip birini diğerden maklûb olmaya iten herhangi bir mana yakınlığı, özel bir tasarruf veya kesreti isti'mâlin olmaması sebebiyle iki ayrı müstakil kelime olarak vaz edildiğini zikretmektedir.[26]

أَيِسَ ile **يَئِسَ** kelimelerine bakıldığında ise **أَيِسَ** kelimesi **يَئِسَ** kelimesinden müştaktır. Zira **أَيِسَ** kelimesinin mastarı yoktur. **يَئِسَ** kelimesinin ise **اليَأْس** ve **اليَآسَةُ** şeklinde iki mastarı

[24] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/134.
[25] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/136.
[26] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/71.

bulunmaktadır. يَئِسَ kelimesinin kesret-i iştikâkı olduğu için أَيِسَ kelimesinin maklûb olduğuna hükmedilmektedir.[27]

İştikâk-ı ekber, klasik dilciler tarafından iki lafız arasında manada uygunluğun olmasıyla beraber asli harflerin birkaçında ortaklığın meydana geldiği iştikâk kısmı olarak tarif edilmektedir. صَرِيرُ/ صَرِيفُ، خَرَبَ/خَرَقَ gibi kelimelerde kök harflerin tümünde değil yalnızca iki tanesinde ortaklık vardır. İbn Cinnî bu iştikâk türünü oldukça genişletip söz konusu tanım dışında farklı versiyonlar ortaya koymuştur. İbn Cinnî bu kısmı iştikâk ismiyle zikretmemektedir. İbn Cinnî'ye göre iştikâk'ın temel mikyası, asli harflerde tertip bulunmasa bile söz konusu harflerin tamamının aynı olması gerekmektedir. Bir başka deyişle asli harflerde mahreç ve mana yakınlığı bulunsa dahi farklılaşan kök ve asıllara iştikâk terimi kullanılmamaktadır. Tesâküb denen bu üçüncü kısımda tüm harfler arasında ortaklık söz konusu olmayıp en az bir harf yakın mahreçli olup farklı olarak gelmektedir.[28]

Mana yakınlığı sebebiyle lafızlar arası yakınlaşma (tesâküb) olarak zikredilen kısım, İbn Cinnî'ye göre neredeyse hakkı verilemeyecek kadar derin bir mevzu olup bakir bir saha olarak Arap dili bahisleri arasında yer almaktadır.[29] İbn Cinnî çizgisinde ele alınan bu kısım iştikâk konusunun en uç kısmı olarak nitelendirilebilir. Zira lafız ve mana benzeşmesi iştikâk-ı sağirden iştikâk-ı ekbere doğru oldukça azalmaktadır. Lafız ve mana benzeşmesinin en yüksek olduğu seviye (ضَارِبٌ/مَضْرُوبٌ) iştikâk-ı sağir kısmındadır.[30]

En düşük seviye ise yakın mahreçli olmakla birlikte üç asli harfi farklı olan tesâküb üçüncü kısmıdır.[31]

İbn Cinnî, iştikâk-ı ekber (tesâküb) kavramını üç kategori olarak ele almaktadır.

1. Asli harflerden bir tanesi farklı olan yakın mahreçli grup.[32]

---

27 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/72.
28 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/144.
29 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/144.
30 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/132.
31 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/149.
32 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/144.

﴿اَلَمْ تَرَ اَنَّا اَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ اَزًّا﴾[33] Meryem suresi 83. ayet-i kerimede yer alan تَؤُزُّ fiili ile başka bir fiil olan تَهُزُّ arasında mana yakınlığı sebebiyle lafız benzeşmesinin meydana geldiği İbn Cinnî tarafından zikredilmektedir. Her iki kelimede (يهُزَّ-يؤُزَّ/هَزَّ-أَزَّ) hemze ile ha harfi arasında mahreç yakınlığı bulunmaktadır. Bunun yanı sıra her iki kelime arasındaki ortak mana "rahatsız etmek, tedirgin etmek" çatısında birleşmektedir. Burada 'aynel ve lamel fiil asli harfler aynı olup fâ'el fiil ise yakın mahreçlidir. Ancak hemze ile gelen أَزَّ fiili هَزَّ fiilinden daha kuvvetli bir manaya sahiptir. Lafız ve mana birbirine çok yakın olsa dahi kuvvetli mana güçlü sese verilmektedir. Türkçede bulunan sallama ve titreme kelimelerinin nüans farkı göz önünde bulundurularak mana yakınlığı daha iyi anlaşılabilir. هَزَّ fiili ağaç kökü, ağaç dalı gibi kıymeti olmayan bir şeyin sallanmasını ifade ederken أَزَّ fiili insan gibi akıl sahibi bir varlığı sarsmayı ifade ederek daha kuvvetli manaya şamil olmaktadır. Hemzedeki "e" sesinin he harfindeki sesten daha kuvvetli olduğu ayrıca dikkat çekici bir husus olup hem ses hem mana hem lafız olarak birçok açıdan kuvvetli ses أَزَّ fiiline işaret etmektedir.[34]

حَمِسَ ile حَبَسَ fiilleri bir başka örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. حَبَسَ bir şeyi hapsetmek manasına gelirken,. حَمِسَ fiili "kötülük arttı" anlamını taşımaktadır. Her iki fiil, ح ve س harflerinde ortaktır. ب ve م ise yakın mahreçli iki harftir. Her iki fiilin mana olarak buluştukları nokta ise, birinin bir diğer şahsı hapsedebilmesi için aralarında bir çekişme, itişme veya bir sıkıntının söz konusu olması gerekmektedir. حَمِسَ kelimesinde şer, sıkıntı kötülük anlamları mevcuttur. Dolayısıyla hapsedebilmek için öncelikli olarak

[33] Meryem 19/83.
[34] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/145.

bir şerrin olması gerekmektedir. Neticede neden-sonuç ilişkisinden ötürü iki fiil hem lafız hem mana çatısında buluşmuş olmaktadır.[35]

2. Asli harflerden ikisi farklı olan yakın mahreçli grup.[36]

اَلسَّحِيلُ ile اَلصَّهِيلُ ,sadece tek bir asli harfte ortaktırlar. Bu kelimelerde س ile ص, ه ile ح arasında mahreç yakınlığı bulunmaktadır. اَلصَّهِيلُ at kişnemesini ifade ederken اَلسَّحِيلُ eşek sesi anlamını taşımaktadır. Her iki kelime *ses* ifade etme noktasında ortaktır. Tek bir harfte ortaklık olsa dahi yine de iki kelime arasında lafız ve mana benzerliği ortaya çıkmaktadır.[37]

جَلَفَ ile جَرَمَ fiilleri asli olan ج harfinde ortaktır. ر ve ل harflerinde, م ve ف harflerinde ise mahreç yakınlığı bulunmaktadır. جَلَفَ çizmek, sıyırmak, deride çizik yara oluşturmak, kabuk bağlamak anlamına gelirken جَرَمَ kesmek anlamını taşımaktadır. Bir şeyin kabuğu varsa kabuk soyulup kesilir. İki kelimenin ortak manası "kesme" altında buluşmuş olur.[38]

3. Asli harflerden üç harfin de farklı olmasının yanı sıra söz konusu harfler arasında mahreç yakınlığının bulunduğu grup.[39]

Oldukça ilginç olan üçüncü grupta جَاعَ/ يَجُوعُ ile شَاءَ/ يَشَاءُ fiilleri arasında etimolojik yakınlık üzerinde durulacaktır. جاَعَ/ يَجُوعُ fiili "acıkmak" anlamına gelirken, شاء/ يشاء fiili dilemek istemek anlamını ihtiva etmektedir. Acıkan kişi illa yemek yeme eylemini yerine getirmek isteyecektir. Bunun ötesinde yemeğe davet edilip de icabet etmek istemeyen kişi yemek yemek istemiyorum (لَا أُرِيدُ) veya iştahım yok (لَسْتُ أَشْتَهِي) gibi isteme eylemiyle karşılık vermektedir. Dolayısıyla acıkma eyleminin isteme fiiliyle

35 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/145-146.
36 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/147.
37 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/147.
38 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/147.
39 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/149.

dolaylı bir irtibatı kurulmuş olur. Mana yakınlığından sonra lafız yakınlığı değerlendirildiğinde ise ج و ع ile ش ي أ fiillerinde, ج ve ش, و ile ي, ع ile أ harfleri arasında mahreç yakınlığı görülmektedir.[40]

Üçüncü kategoride ele alınan lafız-mana benzeşmesi uzak bir bağıntı olarak görülse bile İbn Cinnî, konuyu ele alırken babın oldukça geniş ve Arapça'nın derin bir konusu olduğunu zikretmektedir.[41] Bununla birlikte lafız ve mana arasındaki bu dilsel hadisenin ancak iyi bir işçilikle bulunabileceğini belirtmektedir. Dolayısıyla İbn Cinnî'ye göre kelimeler arasındaki benzeşmeleri bulabilmek için kelimelere derç edilen saklı incileri arayıp, inceleyip bulmamız gerekmektedir. Sonuç olarak insaf sahibi birinin bu bağıntıları kabul etmesi gerektiğini iddia etmektedir.[42]

40 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 27147.
41 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/144.
42 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/150.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EBÛ İSHÂK EZ-ZECCÂC'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. ZECCÂC'IN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

Bir mezhebi, bir şahsı, bir ideolojiyi anlayabilmek için onu yaşadığı çağdan bağımsız olarak değerlendirmemek gerekir. Zira çevrenin veya içinde yaşanılan dönemin siyasi, kültürel, ilmi ve sanatsal açıdan insan üzerinde tesiri oldukça fazladır. Faaliyetlerin ortaya çıkıp neşvünema bulması çağın imkanlarıyla doğru orantılıdır. Dolayısıyla Zeccâc'ı (ö. 311/923) daha iyi anlayabilmek için ilk olarak yaşadığı döneme değinmek yerinde olacaktır.

1.1.1. Siyasi Durum

Zeccâc 132/750 ile 656/1258 yılları arasında 508 yıl hüküm süren Abbâsî döneminde dünyaya gelmiştir. Abbâsî Devleti Kufe'de kurulmuştur. Uzun bir dönem hilafette kalan Abbâsî Devleti'nin yıkılışı, Bağdat şehrinin Moğol istilasına uğrayarak başta Cengiz Han (ö. 624/1227) ve daha sonra torunu Hülâgu (ö. 663/1265) tarafından kuşatılmasıyla gerçekleşmiştir.[43] Abbâsî Devleti'nin ilk dönemleri 'asru'z-zeheb (altın çağ) olarak değerlendirilirken son dönemleri felaket olarak görülmüştür. Zira İslam dünyası için büyük kayıplar yaşanmıştır. Bu kayıp medeniyet sahasında olmuştur. Eşine az rastlanır cinayetler işlenmiş, medeni müesseseler tahrip edilmiş, camiler ahır haline getirilmiş, kütüphaneler talan edilmiş, kitaplar ateşe verilip Dicle nehrine atılmıştır.[44] Abbâsî dönemi için kaynaklarda farklı tasnifler mevcuttur. Şevki Dayf Abbâsî dönemini 1. Abbâsî dönemi (132-232/750-846) ve 2. Abbâsî dönemi (232-334/846-945) olmak üzere iki kısma ayırmıştır.[45] Dönemlerin taksiminde ele alınan ölçüt Büveyh oğullarının hakimiyeti olmuştur.[46] Bu dönemler esas alındığında Zeccâc 2. Abbâsî döneminde dünyaya gelmiştir.

---

[43] Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi -IV Abbâsîler Dönemi* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2021), 4/14; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler (Siyasî Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31.

[44] Yıldız, "Abbâsîler", 1/37.

[45] Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1995); Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi -IV Abbâsîler Dönemi*, 4/17.

[46] Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi -IV Abbâsîler Dönemi*, 4/17.

İslam tarihinde İslam devletleri arasında en uzun hüküm süren devletlerden biri olan Abbâsî Devleti'nde 37 Abbâsî halifesi hilafete geçmiştir. Zeccâc yaşamı boyunca 10 halife dönemine tanıklık etmiştir. El-Vâsık-Billâh (227-232/842-847) döneminde doğup sırasıyla el-Mütevekkil-Alellâh (232-247/847-861), el-Muntasır-Billâh (247-248/861-862), el-Müstaîn-Billâh (248-252/862-866), el-Mu'tez-Billâh (252-255/866-869), el-Muhtedî-Billâh (255-256/869-902), el-Muktefî-Billâh (289-295/902-908) dönemlerini takiben el-Muktedir-Billâh (295-320/908-932) döneminde vefat etmiştir.[47]

Zeccâc'ın yaşadığı dönemde siyasi açıdan sarsıntılar yaşanmıştır. Türklerin desteğiyle hilafet makamına geçen halife Mu'tasım-Billâh'ın ordusunun büyük kısmı Türklerden oluşmuştur. Samerra şehri kurulduktan sonra Türkler devlet kadrolarında yer almaya başlamış, devleti idare noktasında büyük bir yer edinmiştir. Halifeler ile Türkler arasında çatışmalar yaşanmış, bunun sonucunda halifeler üzerinde baskı oluşmaya başlamıştır. Halifeler bu baskıdan kurtulmak için Türk kumandanlarını öldürmek gibi çözüm yollarına başvurmuştur. Bunların ardından Şiî olan Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etme sorunuyla karşı karşıya kalınmıştır. İşgal sonucunda Abbâsî Devleti halifeleri, Şiîlerin etkisinde kalıp onların isteklerini yerine getiren bir konuma düşmüştür. Ancak Sünnî inanca sahip Selçuklular İran'da ortaya çıkıp Bağdat'ı kurtararak halifeyi güçlendirmiştir. Abbâsîler bir süre Selçuklu hakimiyetiyle varlığını idame ettirmiştir. Selçuklular hem fikri hem de bölgesel açıdan Şiîlerle mücadelede bulunup Abbâsî Devleti'ne destek vermiştir. Bu destekler Bağdat'la sınırlı kalmayıp İran ve Suriye de tehlikeden kurtarılmıştır. Yeniden imar faaliyetleri başlamış olup büyük şehirlerde medreseler kurulmuştur.[48] Bunların yanı sıra devlet, geniş bir sahaya yayılması ve teşkilatlanması açısından en önemli isyanlardan biri sayılan Bâbek el-Hüremî[49] isyanıyla, yönetimi 14 sene meşgul eden Zenc isyanı[50] ve Karmati hareketi ile de mücadele etmiştir.[51]

Sonuç olarak Zeccâc'ın yaşadığı ikinci dönemi siyasi açıdan ele aldığımızda Türklerin devlet yönetiminde etkin rol almasına karşılık devletin Türklerle mücadelesi, devleti zorlayan Bâbek el-Hüremî isyanı, halifeyi devirmeye çalışan Büveyhi sorunu, Zenc ve

---

47 Ebu'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* thk. Ali Şîrî (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1988), 11/22-118; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (4) (Abbasiler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 4/245-366.

48 Yıldız, "Abbâsîler", 1/35.

49 Yıldız, "Abbâsîler", 1/36.

50 Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî*, 4/26.

51 Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî*, 4/33.

Karmati isyanı ve daha başka çeşitli sorunların da olduğu mücadele dolu bir dönem olarak değerlendirebiliriz.

1.1.2. İlmî Durum

Abbâsî Devleti'nin mücadeleci ve çalkantılı bir siyasi hayat yaşaması dönemin ilmi gelişimini olumsuz etkilememiştir. Nitekim bu zıt gelişimin temelinde halifelerin ciddi bir şekilde ilmi ve bilimi desteklediğinin yatmakta olduğunu düşünmekteyiz. İlim bu dönemde ileri bir seviyeye ulaşmıştır. İslâm kültür ve medeniyetinde otorite kabul edilen ve kendilerinden sonraki nesillere başyapıt niteliğinde eserler bırakan birçok âlim bu dönemde yetişmiştir.

Abbâsî devlet yöneticileri ilme değer vermekle birlikte ilim adamlarını da desteklemiştir. İlim adamlarını toplayan çeşitli kültür merkezleri kurulmuştur. Hatta edebiyata meraklı bazı yöneticiler kendi saraylarına bilgi ve tecrübelerinden yararlanacakları ilim adamlarını özel olarak çağırtmıştır.[52] Fetihler sonucu geniş bir alana yayılan Müslümanlar Yunanca, Farsça ve Hintçe olmak üzere farklı dillerden tercüme faaliyetleri yapmıştır. İlk aşamalarda sadece tıp, kimya, astronomiyle sınırlı olan bu tercümeler daha sonra cebir, geometri, mantık ve metafizik alanlarını da kapsamıştır. Tercüme faaliyetleri edebiyat alanında çığır açmıştır. Pehlevice'den Arapça'ya Abdullah b. Mukaffa' tarafından tercüme edilen ve daha sonra başka dillere yapılan tercümelerin çoğunda İbnü'l Mukaffa'nın metninin esas alındığı *Kelîle ve Dimne* Arap nesir tercüme faaliyetine örnek verilebilir. Bu nesir çalışması Arapçada hayvanları konuşturarak insanlara öğüt verme niteliğinde olan fablın ilk örneğidir.[53]

Âlimlerin yetişmesinde ve onlara çalışma alanı sunmasında camilerin, mescitlerin ve bu dönemde kurulmuş olup çeşitli ilim dallarına ait eserler içeren kütüphanelerin katkısı yadsınamaz. Bu kütüphanelere ek olarak ilim adamlarını toplayan saray kütüphaneleri şeklinde çeşitli kültür merkezleri de kurulmuştur.[54] Müslümanlar bu mekanlarda ve ilim elde etmek üzere çıktıkları seyahatler vesilesiyle ulaştıkları belli beldelerde çeşitli ilim alanlarında çalışmışlardır. Müslümanlar Kur'ân'a dayandırılan ilimlere nakli veya şer'î

---

[52] Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997), 4/271-274.

[53] Yıldız, "Abbâsîler", 1/44; Adnan Karaismailoğlu, "Kelîle Ve Dimne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/210.

[54] Yıldız, "Abbâsîler", 1/44; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/272.

ilimler, farklı milletlerden alınan ilimlere ise aklî ilimler, hikmet ilmi, Arap olmayanların ilimleri, dışarıdan gelenlerin ilimleri, öncekilerin ilimleri veya eski ilimler olarak adlandırıp kategorize etmişlerdir. Naklî ilimler tefsir, hadis, kırâat, fıkıh, kelâm, nahiv, lügat, beyan ve edebiyatı kapsarken, aklî ilimler felsefe, geometri, ilm-i nücûm, mûsîkî, tıp, sihir, kimya, matematik, tarih ve coğrafyayı kapsamaktadır.[55]

Tefsir alanında Abbâsîlerin ikinci döneminde dirayet tefsiri ortaya çıkmıştır. Bu yöntem nakilden ziyade akla dayanmıştır. Taraftarları ise Mu'tezilîler ve Batînîler olmuştur. Aynı dönemde rivayet tefsirini esas alıp, faydasız tartışmalara dalmaktan kaçınan İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) otuz ciltlik bir tefsir yazmıştır. Taberî, Kur'ân tefsirinde eski şiire müracaatı önemseyen müfessirlerin ilki olmuştur. Tefsiri kendisinden önceki çalışmalara câmi olup tefsir alanında dönemin en büyük mahsulü olmuştur.[56]

Hadis alanında bazı kimseler tarafından fakih olmaktan ziyade muhaddis olarak sayılan Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) hadis imamı olarak temayüz etmiştir. Bu alanda kendisinden başta İmam Buhârî (ö. 256/870) olmak üzere pek çok âlim ilim tahsil edip, hadis rivayet etmiştir. İmam Buhârî *Sahîh*'ini, Buhârî'nin talebesi Müslim (ö. 261/875)[57] *Sahîh*'ini, Ebû Dâvûd (ö. 275/889) *Sünen*'ini, et-Tirmizî (ö. 279/892) *Câmi*'sini ve yine *Sünen* sahibi olan İbn Mâce (ö. 273/887) ve Nesâî (ö. 303/915) hadis kitaplarında kaynak sayılan eserlerini bu dönemde tasnif etmişlerdir.[58]

Abbâsîlerin birinci döneminde dört Ehl-i sünnet mezhebi teşekkül etmiştir. Zeccâc'ın yaşamış olduğu ikinci dönemde ise günümüzde taraftarı bulunmayan ve diğer dört mezhep karşısında yerleşmesi mümkün olmayan bazı mezhepler ortaya çıkmıştır.[59] Dâvûd ez-Zâhirî'nin (ö. 270-884) kurucusu kabul edilen Zahirî mezhebi buna örnek teşkil eder.[60]

Bu dönemde kelâm da diğer islâmî ilimler gibi sistemleşmiş, belli itikadî mezhepler kurulmuştur. Emevîler döneminde ortaya çıkan Mu'tezile, bazı Abbâsî dönemi halifeleri tarafından desteklenip en parlak dönemini yaşamıştır. Bu mezhep devletin resmi mezhebi

---

55 Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/279.
56 Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/280; Yıldız, "Abbâsîler", 1/41.
57 Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/368.
58 Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/286-289.
59 Yıldız, "Abbâsîler", 1/42; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/290.
60 Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî*, 4/644.

haline gelip halku'l-Kur'ân gibi düşüncelerde dayatmalara gidilmiştir. Ahmet b. Hanbel gibi bazı âlimler ile münazaralar yapılmıştır. Bu düşünceyi benimsemeyen Ahmet b. Hanbel'in de içinde bulunduğu âlimler ilk olarak zincire vurulmuş ardından hapse atılarak işkencelere maruz kalmışlardır. Bu olaylar halkta söz konusu mezhebe karşı tepki oluşturmuştur. Mütevekkil'in halife olmasıyla mezhebin hakimiyeti azalmıştır.[61] Akıl ile nakil arasında orta yolu bulan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) Ehl-i sünnet kelâmını kurmuştur. Öte yandan aynı dönem içinde gelişen bir diğer sünnî kelam mektebi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından kurulmuştur. Şîa, Hâricîye ve Mürcie gibi mezheplerin fırkalaşma süreci de aynı döneme denk gelir.[62] Zeccâc ile muasır olan başlıca Mu'tezili kelâmcıları arasında Ebû Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255/869), Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât (ö. 300/913), Ebû Ali el-Cübbâî'yi (ö. 303/916) sıralayabiliriz.[63]

Şüphesiz Arap dili ve edebiyatı Abbâsî döneminde altın çağını yaşamıştır. Filolojik açıdan birçok gelişme olmuştur. Gerek Arap dil ekollerinde, nahiv alanında, sözlük çalışmalarında gerekse edebiyat alanındaki nazım ve nesir türünde ünlü dil âlimleri yetişip, kıymetli eserler bırakmıştır. Hicri ilk yüzyılda ilk nahiv çalışmaları Hz. Ali (ö. 40/661) tarafından başlatılmıştır. Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile bu ilim işlerlik kazanmıştır.[64] Nahvin ilk esaslarının tespit edilmesinden sonra Abbâsîlerin ilk döneminde ilmin yoğun merkezleri olan Basra ve Kûfe'de farklı metot ve prensipler sebebiyle aralarında ihtilafın meydana geldiği iki filolojik ekol ortaya çıkmıştır. Basra ekolünün temsilcileri arasında nahvi sistemleştiren Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Ebu'l-Abbâs el-Müberred (ö. 286/900), Ebû Sâid es-Sîrâfî (ö. 268/979) ve Zeccâc bulunurken Kûfe ekolü temsilcileri arasında Kisâî (ö. 189/805), Ferrâ (ö. 207/822) ve Sa'leb (ö. 291/904) yer almıştır. Daha sonra Bağdat'ın başkent yapılmasıyla her iki ekol arasında orta yolu bulan ve uzlaştırıcı bir anlayışı yansıtan Bağdat ekolü ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ekolün başlıca temsilcileri arasında

---

61 Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/27; Yıldız, "Abbâsîler", 1/43.

62 Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/294; Yıldız, "Abbâsîler", 1/43.

63 Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/295-297.

64 Ebu'l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982), 1/41.

Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî ez-Zeccâc, Ebû Bekr es-Serrâc (ö. 316/929), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi dil alimlerini sayabiliriz.[65]

Kur'ân ve hadisleri anlamak diğer ilimlerin inkişafına vesile olduğu gibi sözlük çalışmalarında da muharrik sebep olmuştur. Bunun yanı sıra farklı milletlerin Müslüman olmasıyla birlikte Arapça'ya Arapça dışı unsurların dahil olabilme ihtimaline karşı çalışmalar başlamıştır. Çalışmalar üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk olarak badiyeye gidip herhangi bir varlık hakkındaki kelimeleri alıp onları rastgele derleyenler; ikinci aşama olarak aynı konudaki kelimeleri aynı başlık altında toplayıp *Kitâbü'l-Hayl* gibi müstakil bir bölüm olarak derleyenler; üçüncü aşamada ise Halil b. Ahmed'in müellifi olduğu *Kitâbü'l-'Ayn* gibi belli bir sisteme sahip, aranılan kelimenin bulunabileceği sözlükler derlenmiştir. Abbâsî döneminde sözlük çalışmalarıyla öne çıkan bazı âlimler ve eserleri şöyledir: İbn Düreyd (ö. 321/933) *Cemheretü'l-luga*, Ebû Ali el-Kâlî (ö.356/967) *el-Bari' fi'l-Luga*, Ebû Mansûr el-Ezherî (ö.370/980) *Tehzîbü'l-luga*, İbn Fâris (ö. 395/1004) *el-Mücmel* ve *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, İbn Sîde (ö. 458/1066) *el-Muhkem* ve *el-Muhaṣṣaṣ*, Ebû Mansûr el-Cevâlîkî(ö. 540/1145) *el-Mu'arreb*, Zemahşerî (ö. 538/1144) *Esâsü'l-belâga*.[66]

Bu dönemde edebiyat, halifeler tarafından oldukça önemsenmiştir. Nitekim halifeler şiiri çok sevmiş ve şairlere şiirleri karşılığında kıymetli hediyeler vermiştir. Söz konusu dönemdeki şiirler kendilerinden öncekilerle vezin, muhteva ve üslup bakımından farklılıklar göstermiştir. Bu bağlamda yeni prensip ve kaideler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yetişen kıymetli şairleri şöyle sıralayabiliriz: Dîkülcin (ö. 235/850), el-Hamâse adlı eseri ile tanınan Buhtürî (ö. 284/897), hanımını ve üç evladını kaybeden, mersiyeleri ile meşhur İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896), el-Mütenebbî (ö. 354/965), İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908) ve Ebu'l-Alâ el-Maarrî (ö. 449/1057).[67]

Nesir alanında tercüme faaliyetleriyle artan ilimler sebebiyle edebi nesrin alanı da genişlemiştir. Arap kültürü ile tercüme edilen eserler mezcedilerek gerekli bilgileri yalın bir dille öğreten kitaplar yazılmıştır. Bu nesir türünün öncüsü Arap edebiyat tarihinin velût isimlerinden biri olan Ebû Osman b. Bahr el-Câhız'dır. Bu alanda birbirinden farklı

---

[65] Yıldız, "Abbâsîler", 1/41; Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 4/643; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/298; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi -IV Abbâsîler Dönemi*, 4/536-560.

[66] Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi -IV Abbâsîler Dönemi*, 4/565-566; Yıldız, "Abbâsîler", 1/41.

[67] Yıldız, "Abbâsîler", 1/41; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/304-313.

birçok konuyu içeren eserleri olmuştur. En meşhuru *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eseridir. Daha sonra kendisini İbn Kuteybe (ö. 276/889), Müberred, İbn Abdürabbih (ö. 328/940), Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) gibi müellifler takip etmiştir.[68] Zeccâc döneminde yaşamış olan bu kıymetli âlimler ve eserleri için, İbn Haldûn Mukaddimesinde şöyle söylemiştir: ''Bu fennin erkânı kütüb-i erba'adır ki, bunlar İbn Kuteybe'nin *EdEbu'l-kâtib*'i, Müberred'in *Kitâbü'l-Kâmil*'i, Câhız'ın *el-Beyân ve't-tebyîn*'i ve Ebû Ali el-Kâlî el-Bağdâdî'nin *Kitâbü'n-Nevâdir*'idir. Ve bu dörtten mâ'adâsı onlara tâbi'u müteferri'dir.''[69]

Aklî ilimlerde felsefe alanında felsefi ekollerin tümünün teşekkülü Abbâsî döneminde gerçekleşmiştir. Tıp alanında doktorlar yetişip, hastaneler kurulmuştur. Ünlü filozof ve hekim Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) ve İbn Sînâ (ö. 428/1034) tıp alanında eserler yazmıştır. Tarih kitabı ile Ebu'l-müerrihîn lakabını alan Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı çalışmasını bu dönemde kaleme almıştır.[70]

Sonuç olarak Zeccâc ilmi açıdan zirveye ulaşmış bir dönemde yaşamıştır. Söz konusu zaman dilimini oldukça üretken, yenilikçi, zengin ve verimli bir süreç olarak değerlendirebiliriz. Dönemdeki ilmi çalışmalar, alanlarında yazılmış en değerli eserler olup, günümüze kadar ulaşmıştır. Elbette ki çağın ilmi atmosferi kendisini etkilemiştir. Dolayısıyla böyle bir ilim havzasının ortasında yetişen Zeccâc, belli bir müktesebata sahip olup çağdaşları gibi münbit eserler geride bırakmıştır.

1.2. EBÛ İSHÂK EZ-ZECCÂC'IN HAYATI

1.2.1. Adı, Nesebi ve Lakabı

Taranan biyografi kaynaklarının çoğunda tam adı Ebû İshâk İbrahîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî olarak geçmektedir.[71] Ancak bazı kaynaklarda buna Muhammed

---

[68] Yıldız, "Abbâsîler", 1/41.

[69] *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, çev. Ahmed Cevdet Paşa (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/338.

[70] Yıldız, "Abbâsîler", 1/44-46; Mustafa Fayda, "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/92.

[71] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 7/232; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 6/613; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-'umem*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ - Mustafa Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1992), 13/223; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/169; Ebu'l Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed et-Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Hicr li't-Tıbâ'a

ismi eklenmiş olup Ebû İshâk İbrahîm b. Muhammed es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc olarak zikredilmektedir.[72]

Bilindiği üzere künye, Arap geleneğinde fazilet, yaş ve mevki bakımından üstün olan kimselere söylenen bir hitap şeklidir. İsimle hitap etmek hakaret olarak addedilmiştir. Künye ilk çocuğa dayandırılarak verilebildiği gibi hiç çocuğu olmayana veya henüz çocuk yaşta olan kimselere de verilmiştir. Nitekim Hz. Aişe (r.a) çocuğu olmadığı halde yeğeni Abdullah b. Zübeyr'in adıyla Ümmü Abdullah olarak künyelenmiştir.[73] Bu bağlamda Ebû İshâk künyesi ile anılan Zeccâc'ın künyesi incelendiğinde kaynaklarda ailesi ve çocukluğuyla ilgili yeterli bilgi olmadığı için Ebû İshâk künyesinin ilk çocuğuna nispetle olabileceği gibi henüz çocukken dedesine de nispet edilmiş olma veya hiç çocuğu olmayıp herhangi bir akrabasına da nispetle künyelenmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Zeccâc, taranan çoğu kaynakta üç lakap ile meşhur olmuştur.Dil âlimi olması hasebiyle *"en-Nahvî"* şeklinde anılmaktadır.[74] Nitekim kaynaklarda Arapçada öncü olduğu[75], edebiyat ve ilim ehli olduğu[76], nahivcilerin şeyhi ve imamı[77] olduğu gibi niteleyici vasıflarla zikredilmektedir.

Tefsir ilminde önde gelen müfessirlerden olan Zeccâc'ın *Me'ânî'l-Kur'ân* adıyla yapmış olduğu çalışması kendisinden önce telif edilmiş eserlerden farklılığıyla öne çıkmıştır.

ve'n- Neşr ve't- Tevzî' ve'l- İ'lân, 1992), 39; Kemâlüddîn Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, 183; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51.

72 Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el Basrî, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381), 41; Ebû Muhammed 'Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân ve 'ibratü'l-yakzân fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/196; Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan 'Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdr, 1900), 1/49; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006), 11/222.

73 Nebi Bozkurt, "Künye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/558-559.

74 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 7/232; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. 'Ubeydillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Dâru'l-Meʿârif, ts.), 21; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/194.

75 Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lügat* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 2/170.

76 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/49.

77 Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnavut (İstanbul: Mektebetü'l-İrsikâ, 2010), 4/469.

Buna istinaden kendisine "Sâhibu Me'ânî'l-Kur'ân" lakabının verildiği zikredilmektedir.[78]

Edebiyat âlimi İbn Dürüsteveyh'ten rivayetle (ö. 347/958), Zeccâc henüz nahiv ilmine başlamadan evvel cam işiyle uğraştığı nakledilmektedir. Dolayısıyla yapmış olduğu meslekten dolayı kendisine camcı anlamına gelen "Zeccâc/ زَجَّاجُ " lakabı verilmiştir. Nitekim Araplar mesleklerde فَعَّالٌ veznini kullanmışlardır. Örneğin; demircilik mesleği ile uğraşana "haddâd", marangozluk mesleği ile uğraşana "neccâr", parfüm işiyle uğraşana "'attâr" denmiştir. Bu tabirler belirli bir mesleğe nispet edildiği için ism-i mensup olarak kabul edilmektedir.[79]

Taranan tabakat, terâcim ve tarih kitaplarında Bağdat'lı olması hasebiyle kendisine "el-Bağdâdî" nisbesinin verildiği görülmektedir.[80]

1.2.2. Doğumu ve Vefatı

Ebû İshak ez-Zeccâc sekizinci yüzyılda Abbâsîlerin hüküm sürdüğü bir dönemde halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) tarafından kurulmuş olan ve Dicle nehrinin iki yakası üzerinde bulunan[81] Bağdat şehrinde dünyaya gelmiştir.[82] Bütün yaşamını doğduğu topraklarda sürdürüp orada vefat etmiştir.[83]

---

[78] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/194; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/169; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613.

[79] 'Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-vâfî* (Dâru'l-Maʿârif, ts.), 269; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51; Zehebî, *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 7/232; Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'âllimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Meclisu Dâireti Me'ârifi'l-'Usmâniyye, 1962), 6/273

[80] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 11/222; Hatîb el-Bağdâdî, *Gunyetü'l-mültemis îdâh el-mültebis*, thk. Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî eş-Şehrî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 111.

[81] Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/425.

[82] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 7/232.

[83] Hayreddin Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002), 1/40.

Esasen âlimler doğduğu ve vefat ettiği yer hakkında ittifak etmiş olsalar da vefat yılı hakkında birbirinden farklı rivayetler zikretmişlerdir. Vefat tarihi hakkında dört görüş bulunmaktadır. Bunlar; 316 [84], 312 [85], 311 [86] ve 310 [87] yıllarıdır.

Hemedânlı din bilgini İbn Hâleveyh (ö. 370/980) "*Ben Zeccâc'ın vefatından iki sene sonra 314 yılında Bağdat'a geldim.*" demiştir.[88] Onun Bağdat'a gelişi esas alınacak olursa Zeccâc 312 senesinde vefat etmiş olmalıdır. Ancak söz konusu tarihlere bakıldığında kaynaklarda en çok kabul gören tarih 311/923 yılıdır.

Zeccâc'ın ebediyete yolculuk yaşı ile alakalı da farklı rivayetler mevcuttur. Hakka yürüdüğünde seksen yaşını aştığı[89] veya yetmiş[90] yaşında olduğu zikredilmektedir.

Ebu'l-Alâ' el-Maarrî (ö. 449/1057) "Bağdat'a gelince Zeccâc'ın kaç yaşında vefat ettiğinin sorulduğunu ve oradakilerin de 'yetmiş yaşında' diye cevap verdiklerini duyduğunu" ifade etmektedir.[91] Başka bir rivayette ise; "vefat edeceği zaman Zeccâc'a yaşı sorulmakta ve kendisi yaşının yetmiş olduğunu" söylemektedir. [92]

Edinilen bütün bilgiler ışığında Zeccâc'ın 311 yılında vefat ettiği kabul edilirse ve ortalama seksen veya yetmiş yıl yaşadığı esas alınırsa 231/846 veya 241/856 yıllarında doğmuş olabileceği kanaatine varabiliriz.

Bağdatlı Ebû İshak ez-Zeccâc el-Muktedir-Billâh'ın (ö. 320/932) hilafeti döneminde Cemâziyelâhir ayının on dokuzunda bir cuma günü "*Allahım! Beni Ahmet b. Hanbel'in mezhebi üzere haşret*" diyerek vefat etmiştir.[93]

---

84 Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 39; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 112.

85 Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 40.

86 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 185; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1/198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/50; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613.

87 Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/28.

88 Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 40.

89 Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 112; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1/198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/50.

90 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51.

91 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51.

92 Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Huzzî (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 52.

93 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 185; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/50; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51.

1.2.3. Ailesi

Biyografi kaynakları incelendiğinde Zeccâc'ın aile hayatı hakkında yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda Zeccâc, küçük yaşlarda değil insanlar tarafından tanınıp şöhret kazandıktan sonraki bir dönemde validesini kaybetmiştir. Nitekim kaynaklarda Zeccâc'ın annesinin taziyesinde cereyan eden bir hadiseden şöyle bahsedilmektedir:

> Ebû İshak ez-Zeccâc'ın annesi vefat edince insanlar taziye için Zeccâc'ın etrafına toplandılar. Bunun üzerine İbn Cessâs [ö. 370/980] gülerek geldi ve dedi ki: Ey Ebû İshak vallahi annenin ölmüş olması beni mutlu etti. Bu konuşma Zeccâc ve yanında bulunan insanları hayrete düşürüp şaşırttı. Orada bulunan bazı kişiler:
> -Hey! Baksana sen! Zeccâc ve burada bulunan insanlar annesi için keder içindeyken nasıl olur da sen böyle sevinirsin?
> -İbn Cessâs: Eyvah eyvah! Ölen kişinin Zeccâc olduğu haberi bana gelmişti. Ancak ölenin kendisi değil de annesi olduğunu öğrenince bu beni oldukça mutlu etti. Bunun üzerine orada bulunanlar gülmeye başladı.[94]

Yukarıdaki anekdotta Ebû İshâk'ın insanlar tarafından sevilen bir kişilik olduğu, varlığının çevresinde bulunanları mutlu ettiği, yokluğunun ise kendilerini hüzünlendirdiği açıkça görülmektedir. Bu vasıflar, yetişkin bir insanın toplum nezdinde kazanmış olduğu belli bir statünün göstergesidir. Bu bağlamda Zeccâc'ın küçük yaşlarda anne mefhumundan bîhaber olmayıp, öksüz büyümediği görülmektedir.

1.2.4. Şahsiyeti

Zeccâc, ilmi yönü bir yana ahlak ve insani muamele konusunda da model bir şahsiyet olmuştur. Bu bağlamda klasik kaynaklarda âlimler onun hakkında şöyle demiştir:

- Hatip el-Bağdadî: **[أَهْلُ الْفَضْلِ وَالدِّينِ، حُسْنُ الْاِعْتِقَادِ، جَمِيلُ الْمَذْهَبِ لَهُ مُصَنَّفَاتٌ حِسَانٌ فِي الْأَدَبِ]** [95]

> "Dindar ve fazilet sahibidir. İtikadı sağlam olup edebiyat alanında faydalı eserleri vardır."

---

[94] Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnavut - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 12/241; Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973), 1/375.

[95] Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613.

- el-Enbârî: [96] [فَإِنَّهُ كَانَ مِنْ أَكَابِرِ أَهْلِ الْعَرَبِيَّةِ، وَكَانَ حَسَنَ الْعَقِيدَةِ، جَمِيلَ الطَّرِيقَةِ]

  "Şüphesiz Zeccâc Arapçanın önde gelen üstatlarındandır. İyi bir inanca ve güzel bir metoda sahiptir."

- İbnü'l-Esîr: [97] [كَانَ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْأَدَبِ وَالدِّينِ الْمَتِينِ]

  "Edip biri olup sağlam bir inanca sahiptir."

- İbnü Kesîr: [98] [كَانَ فَاضِلًا دَيِّنًا، حَسَنَ الْاِعْتِقَادِ، وَلَهُ الْمُصَنَّفَاتُ الْحَسَنَةُ]

  "Dindar, erdemli ve iyi bir inanca sahiptir. Yararlı eserleri vardır."

- Ezherî: [صَاحِبُ كِتَابِ الْمَعَانِي فِي الْقُرْآنِ... كَانَ مُتَقَدِّمًا فِي صِنَاعَتِهِ، بَارِعًا صَدُوقًا، حَافِظًا لِمَذْهَبِ الْبَصْرِيِّينَ فِي النَّحْوِ وَمَقَايِيسِهِ][99]

  "*Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserin yazarıdır. Alanının öncülerinden olup yetenekli ve doğru sözlüdür. Nahiv ve gramer kuralları bakımından Basra dil ekolünün görüşlerine vakıftır."

Yukarıda görüşlerine yer verilen her bir âlimin düşüncesinden anlaşıldığı kadarıyla Zeccâc; Arapça dilinde yetkin, saygın, dindar ve ardında yararlı çalışmalar bırakan bir şahıs olarak temayüz eden bir kişiliktir. Zeccâc ilme oldukça düşkün olup talebelerine de ilmi esas alarak paye vermiştir. Konu bağlamında Müberred'in davetlere kendisiyle katılıp yanından ayırmadığı, sevip saydığı ve yaşına rağmen zekasıyla en iyi öğrencilerinden olan Serrâc (ö. 316/929) ve Zeccâc arasında meydana gelen bir anekdot İbn Dürüsteveh'ten şöyle rivayet edilmiştir:

> Birgün Ebû Nasr es-Serrâc, Zeccâc'ın huzuruna gelip ona selam verdi. Aynı mecliste bulunan bir adam Zeccâc'a ilmî bir konuda soru sordu. O da soruya

---

96 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 183.
97 İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 2/62.
98 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/169.
99 Muhammed b. Yahya Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Avd Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001), 1/24.

> Serrâc'ın yanıt vermesini istedi. Serrâc soruyu yanlış cevaplayınca Zeccâc oldukça sinirlenerek şöyle dedi:
> "Vallahi! Şayet evimde olup ortam müsait olsaydı seni bir güzel haşlardım ama ortam müsait değil. Biz zekâ ve açık gözlülükte seni örnek alırken sen bu konularda hata yapıyorsun, öyle mi?"
> Bunun üzerine Serrâc bu azarlama ve tedipten sonra ders çıkarıp şöyle dedi:
> "Beni dövmüş kadar oldun, bana iyi bir ders verdin. Ben Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'ını* okuduktan sonra dersleri bırakıp mantık ve mûsikîyle uğraşmaya başladım. Ancak bundan sonra tekrar nahiv çalışmalarına başlayacağım."[100]

Cereyan eden hâdiseden sonra Serrâc nahiv çalışmalarına başlamış ve eserler telif etmiştir.[101] Şüphesiz Zeccâc'ın bu öğüt ve tedibi onun için milat olmuştur.

Esasen Zeccâc hem hocalarına hem talebelerine karşı vefasıyla tanınan güzel ahlaklı biri olarak nitelenmiştir. Her ne kadar ilk hocası Sa'leb, Müberred ile aralarındaki husumetten dolayı talebesi Zeccâc'a tepkili olsa da, Zeccâc her hâlükârda hocasına hürmette kusur etmeyip ona yumuşak davranmıştır. Hocası Sa'leb vefat edince Zeccâc'ın hüzünlenip ağladığı kaynaklarda zikredilmektedir.[102]

Hocasından bizzat ders alıp eğitimini tamamladıktan sonra Mısır'a giden çalışkan talebesi İbn Vellâd'ın hal hatırını sorup onu unutmayan Zeccâc yine vefalı biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[103]

Kaynaklarda geçen bilgilerden yola çıkarak Zeccâc'ın hassas, alçak gönüllü, ilminden dolayı gurura kapılmayıp haksız olduğunda hakkı iade eden yüce gönüllü bir şahıs olduğunu müşahede etmekteyiz. Ne var ki kaynaklarda ismi iki şekilde zikredilen ve ilim ehli olan Müseynîd (Müseyne) ile Zeccâc arasında tartışma çıkmıştır. Tartışma öyle bir seviyeye gelmiş ki Zeccâc Müseynîd'e ağır ifadeler kullanmıştır. Bunun üzerine Müseynîd Zeccâc'a bir şiir yazmıştır. Zeccâc hatasını anlar anlamaz koşarak Müseynid'e gitmiş ve ona sarılarak sergilemiş olduğu davranışından dolayı özür dilemiştir.[104]

---

[100] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 3/148-149.
[101] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 3/148-149.
[102] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/61-62.
[103] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 219-220; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/134.
[104] Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/198; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/55.

1.2.5. Dil Ekolü

Zeccâc önceki çalışmalardan yararlanmakla birlikte bağımsız görüşler ortaya koyabilmiştir. Taklitçilikten uzak kalıp, bilgileri eleştiri süzgecinden geçirerek özgün bir şekilde konuları ele alabilmiştir.

Ağırlıklı olarak Basra ekolünün görüşlerine tâbi olsa da gerektiğinde Kûfe ekolüne de müracaat edip yararlanmıştır. Nitekim kendisi hem Kûfe dil mektebi temsilcisi Sa'leb'in hem de Basra dil mektebi temsilcisi Müberred'in ilim halkasına katılmıştır. Hatta bununla sınırlı kalmayıp her iki mektebi mezceden Bağdat ekolü görüşleriyle de ortak çizgide ilerlemiştir. Böylelikle bağnazlıktan uzak kalarak yenilikçi yönünü hayatının çoğu kademesine yaymıştır.[105]

1.2.6. İlmî Kariyeri

Dilbilim çalışmalarında mevcut başarı ve bilgisiyle şöhret bulan Zeccâc'ın hayatı, ilim çerçevesinde ve ilminin ona sağlamış olduğu getirilerle şekillenmiştir. Zeccâc, adından anlaşıldığı üzere geçimini camcılık mesleğiyle asgari şartlarda temin eden bir âlimdir. İlk olarak nahiv ilmini öğrenmek için dönemin büyük nahiv ve lugat âlimi Sa'leb'e gidip eğitim almıştır. Müberred Bağdat'a gelince ilim halkası oldukça genişlemiştir. Söz konusu durumu farkeden Sa'leb, Müberred'in ilim halkasını dağıtmak üzere bilgisine güvendiği başarılı öğrencisi Zeccâc'ı Müberred'e göndermiş, soracağı sorularla onu alt etmeyi düşünmüştür. Ancak Zeccâc, her sorduğu soruya karşı Müberred'in verdiği cevaplar karşısında hayrete düşmüş ve arkadaşlarına Sa'leb'e dönmelerini, kendisinin ise Müberred ile kalıp onun ilim halkasına devam edeceğini söylemiştir. Zeccâc hadiseyle alakalı şöyle bir olay anlatmıştır:

> Ben Sa'leb'in öğrencisiyken Müberred Bağdat'a geldi. Onu görmeye gidip soracağım sorularla kendisini zorlamaya niyetliydim. Ancak sorular sormaya başladığımda delillerle beni susturdu, nedenlerini sormaya başladı. Cevaplarını bulamayacağım şekilde beni sıkıştırdı. Dolayısıyla ben de onun daha üstün olduğuna inandım ve onu tercih ettim. Böylelikle o benim için vazgeçilmez oldu.[106]

---

[105] Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613; Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 55; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 171; Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *Mecâlisü'l-'ulemâ*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârun (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1983), 125; Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Gramer Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2019), 80.

[106] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 171.

Zeccâc bu hadiseden sonra hocası Müberred'den ders almaya devam etmiş, dilbilim alanında parlamıştır. O, Müberred ile olan ilmî yolculuğunu şu şekilde ifade etmektedir:

> Ben cam işiyle uğraşırken nahiv ilmini öğrenmek istedim ve eğitim için Müberred'e gittim. Müberred bedava ders vermiyor, kişinin gücü nispetinde ücret alıyordu. Bana ne işle uğraştığımı sordu. Ben de camcılık yaptığımı ve günlük kazancımın bir veya bir buçuk dirhem olduğunu söyledim. Beni nahiv alanında yetiştirmesini ve ister öğrenimimi tamamlayayım ister tamamlamayayım ölene kadar her gün kendisine bir dirhem vermeyi şart koştum. O da bunu kabul etti. Ücret karşılığında eğitim almamla birlikte başka işlerinde de yardımcı oldum. O da kendisinden bağımsız hale gelene kadar bana ders vermeye devam etti.[107]

Esasen bu anekdottan hareketle Zeccâc'ın ilmi ne kadar önemsediğini bir kez daha görmekteyiz. Nitekim kazancının neredeyse tamamını ilim öğrenmeye harcamış ve ilmini tamamlasa dahi kazancını bu uğurda sarfetmeye devam etmiştir. Onun için ilim en büyük gaye ve prensip olmuştur. İlmî açıdan öyle bir seviyeye gelmiş ki; Zeccâc *el-Kitab*'ı okuduğunda lügat ilmini en iyi bilen şahsın Sîbeveyhi olduğunu nitelerken[108] kendisi de toplum tarafından *el-Kitab* için işin ehli olarak nitelenmiştir. Sîbeveyhi'nin el-Kitab'ını okumak isteyen kişilere "*işin ehline git*" diye Zeccâc'ı gösterdikleri rivayet edilmiştir.[109]

Hocası Müberred'in Zeccâc'a sadece ilmî açıdan değil maddi yönden de birçok katkısı olmuştur. Talebesi Ebû Ali el-Fârisî'den rivayetle; Zeccâc her gün kazancının yarısını getirir ve ücretlerin toplanması için tahsis edilen bir sandığa koyardı. Her kitap bitiminde Müberred anahtarı Zeccâc'a verip *"sandığa koyduklarından al"* derdi. Zeccâc *"Allah ondan razı olsun, hem malını benle paylaşarak destekledi hem beni zenginleştirdi hem de bana ilim öğretti"* derdi.[110]

Şüphesiz Zeccâc, hocalarının gözde öğrencisi olmuştur. Müberred, talebesi Zeccâc'a ders verme fırsatı bahşetmiş ve gelişimine katkı sağlamıştır. Talebesinin ilmî bilgisine güven duygusu tartışma götürmez bir şekilde birinci hocası Sa'leb'te de görülmüş olup Müberred'in ilim halkasını dağıtmak üzere talebeleri arasından Zeccâc'ı seçmişti. Aynı

---

[107] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâʾ fî tabakâti'l-üdebâ*, 183; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/195; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 5/228; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Lübnan: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 1/411; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613.

[108] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 72; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 2/358.

[109] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Fe'altü ve ef'altü*, thk. Ramazan Abdülvehhâb - Subayh et-Temimî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1995), 21.

[110] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/54.

durum Mu‘tazıd-Billâh’ın *Câmi‘i’l-mantık* eserini anlamada yardımcı olacak birini aradığında Zeccâc’ın önerilip işi kendisine havale edilmesi hadisesinde de görülmektedir. Çocuklarına nahiv hocası arayan Benî Mârme/Mârika kabilesindeki küttaplara, Zeccâc Müberred tarafından hoca olarak seçilmiş olup bundan gelir elde etmiştir. Çok geçmeden Mu‘tazıd-Billâh’ın veziri Ubeydullâh b. Süleymân (ö. 287/900) oğlu için hoca arayışındayken Müberred onlara şöyle demiştir:

“Sizin için Zeccâc’tan daha iyi birini tanımıyorum.” Bunun üzerine vezir, oğlunu eğitim için Zeccâc’a bırakmıştır. Bu öğrenci Zeccâc’ın maddi olarak iyi bir seviyeye çıkmasını sağlamıştır.[111] Vezirin oğlu olan Kâsım b. Ubeydullâh ile aralarında şöyle bir diyaloğun geçtiği rivayet edilmektedir:

> Zeccâc: Allah seni babanın makamına ulaştırır da vezir olursan benim için ne yaparsın?
> Kâsım b. Ubeydullâh: Ne istersin?
> Zeccâc: Bana yirmi bin dinar ver ki bir güvencem olsun.
> Çok geçmeden babası vefat etti ve vezirlik makamına geçti. İkimiz arasında samimiyet vardı. Verdiği sözü hatırlatmam için beni çağırttı. Vezirliğinin üçüncü gününde bana şöyle dedi:
> Kâsım b. Ubeydullâh: Ebû İshâk! Bakıyorum da hiç verdiğimiz sözden bahsetmiyorsun?
> Zeccâc: Ben onu vezire havale ettim. O verdiği sözde hatırlatılma ihtiyacı duymaz.

Vezir, Zeccâc’ı rastgele bir iş için gelenlere belirli bir ücret karşılığında aracılık yapmak ve dilekçe almak suretiyle görevlendirmiştir. Böylelikle hocasının öncülük etmesi ve talebesinin desteğiyle sarayda kayda değer bir konum elde etmiştir. Zeccâc’ın sahip olduğu ilmî ceht hem çevrenin güvenini kazandırmış, hem bol miktarda gelir hem de birçok insana ilmî fayda sağlamıştır.[112]

Zeccâc’ın lügat, sarf, nahiv kısacası dil ilimlerindeki becerisi çevresince kanıtlanmıştır. Muasırlarıyla ilim meclislerinde toplanıp ilmî tartışmaların içinde bulunmuştur. Hedef kitlesi bazen hocası,[113] bazen İbn Hayyât gibi kelâm âlimlerinden biri,[114] bazen de tek

---

[111] Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613; Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 111; Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-üdebâ*, 184; Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 1/51; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ʿalâ enbâhi’n-nühât*, 1/195; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, 1/50; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 5/228; Süyûtî, *Bugyetü’l-vu‘ât*, 1/411.

[112] Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613; Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 1/53; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ʿalâ enbâhi’n-nühât*, 1/196.

[113] Zeccâcî, *Mecâlisü’l-‘ulemâ*, 92.

[114] Zeccâcî, *Mecâlisü’l-‘ulemâ*, 100.

kişiye hasretmeyip büyük bir topluluk olmuştur.[115] Bu bağlamda aşağıdaki anekdot bunu destekleyen mahiyettedir.

> Muhammed b. Yezîd Bağdat'a gelince bir gün yanına uğradım. Ondan " **مَا أَحْسَنَ زَيْدًا ؟**" cümlesinin irabını söylemesini istedim.
>
> O da " **مَا أَحْسَنَ زَيْدًا**" cümlesindeki **زيد** kelimesinin mansub okunacağını söyledi.
> Ben de neden nasbettin? diye sordum. O da:
> "Bu cümlenin takdîri **شيءٌ حسّن زيدًا** olur. Yani bir şey Zeyd'i güzelleştirdi ve bunun sonucunda Zeyd'in ne kadar iyi/güzel olduğunu anlıyorum." dedi ve şunları ekledi:
>
> **ما** : Mübteda
>
> **أحسن** : Haber olup İf'al babında câmid bir fiildir. Fâili ise vücûben gizli gelen "hüve" zamiridir
>
> **زيدًا** : Mef'ûlün bih olup mansuptur ve taaccüp manası taşır [116]

Dil eğitiminin gerekliliğini oldukça önemseyen Ebû İshâk ez-Zeccâc, ömürünü Arap dili kaidelerini anlamaya ve anlatmaya çalışarak bu alanda yetkinliği aramıştır. Nitekim Arap dili, dini iyi anlamanın temelini oluşturur. Kuşkusuz Zeccâc, bütün çalışmalarında bu gayeyi gütmekte ve bu dini anlamada yöntem olarak ilk adımın filoloji olduğunu vurgulamaktadır.[117]

1.2.7. Veciz ve Nüktedan Kişiliği

Zeccâc alanında ehil bir müfessir ve dilci olmasının yanı sıra veciz ve nüktedan bir kişiliğe de sahiptir. Karşılaştığı bazı olay ve durumlara veciz bir ifadeyle karşılık vermektedir. Bu durum tarafımızdan onun atik, zeki ve edebi yönü ile lafı bağladığının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bazen düşündürücü bazen esprili bazı zamanlarda ise ince manalara değinmekle bu alandaki becerisini göstermektedir. Aşağıda buna dair örnekler zikredilecektir:

> "Ebû Muhammed el-Verrâk şöyle dedi: Küçüklüğümde bir Nevruz gününde binekle bir adam yanımızdan geçiverdi. O sırada birkaç çocuk koşuştururken adamın üzerine su döküverdiler. Adam elbisesini silkeleyerek şöyle dedi:

---

[115] Zeccâcî, *Mecâlisü'l-'ulemâ*, 226.
[116] Zeccâcî, *Mecâlisü'l-'ulemâ*, 125.
[117] İbrâhim b. es-Serî b. Sehl Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/185.

إِذَا قَلَّ مَاءُ الْوَجْهِ قَلَّ حَيَاؤُهُ وَلَا خَيْرَ فِي وَجْهٍ إِذَا قَلَّ مَاؤُهُ

Onuru, haysiyeti azalan kimsenin hayası da azalır
Hayası azalan o yüzde hiçbir hayır olmaz!

Adam bu sözü söyleyip gittiğinde bize kendisinin Ebû İshak ez-Zeccâc olduğu söylendi.” [118]

Bu olay örüntüsünde meydana gelen hadisede Zeccâc gayet kısa ve veciz bir şekilde muhatabı tariz ve tedib etmektedir.

Şüphesiz Ebû İshak ez-Zeccâc özlü söz söylemede de maharetini sergilemiştir. Doğup büyüdüğü, hayatının tamamını geçirdiği, ilmin esas yeri, güzelliğiyle şairlerin şiirlerine konu olan ve yeryüzünün Cennet’i olarak adlandırılan Bağdat hakkında şu sözleri sarf etmiştir:

بَغْدَادُ حَاضِرَةُ الدُّنْيَا وَمَا عَدَاهَا بَادِيَةٌ.

Bağdat dünyanın başşehridir. Onun dışında kalan her yer çöldür.[119]

Kaynaklarda Bağdat bahsi geçince Zeccâc’ın yukarıdaki sözünün zikredildiği görülmektedir. Zeccâc’ın Bağdat için serdettiği bu cümle memleketine olan sevgisini ve bakış açısını ifade etmektedir.

Klasik Arap geleneğinde yakın çevreyle şakalaşma malzemesi olarak kaba mizah denilen mücûn konseptinin kullanıldığı görülmektedir. Bilhassa bu konuşma tarzı Emevî ve Abbâsî dönemlerinde daha çok görülmektedir. Bu durum öyle bir seviyeye varmış ki; bu tarz kaba mizahta Kur’ân’dan iktibas suretinde şakalara gidilmiştir.[120] Kaynaklarda tarafımızdan herhangi büyük bir âlime isnadı son derece müstehcen olan ve yakıştırılmayan sözler pek tabii bir şekilde zikredilmektedir. Nitekim âlimimiz olan Zeccâc aşağıdaki anekdotta görüleceği üzere yaşamış olduğu döneminin bir unsuru olan

[118] Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-üdebâ*, 184; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi’l-mülûk ve’l-‘umem*, 13/223.
[119] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 10/109.
[120] Konu ile alakalı bk. Muhammed Efil, *Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Tekniği Olarak Kutsal Metnin Gücünden Yararlanma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018)

kaba mizahı kullanmaktadır. Hem talebesi hem zenginliğinin sebebi hem de vezir olan Kasım b. Ubeydullah ile aralarında şöyle bir hadise meydana gelmiştir.

Zeccâc'ın baş talebelerinden biri olan Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) şunu anlatmaktadır:

> Hocam Ebû İshâk ez-Zeccâc ile birlikte vezir Kâsım b. Ubeydullah'ın yanına gittim. Bir hizmetkar geldi ve Vezir'i getirdiği bir müjde ile sevindirdi. Sonra hocam Ebû İshak ez-Zeccâc'a yaklaşarak geri döneceğini söyledi ve kalktı. Ancak dönüşü çok uzun sürmedi. Canı sıkkındı. Zira bu yüzünden anlaşılıyordu. Zeccâc aralarındaki samimiyetten ötürü bunun sebebini sordu. Vezir şöyle cevap verdi:
> Şarkıcılardan birinin cariyesi bize geliyordu. Ben o cariyeye âşık oldum. Efendisinden onu bana satmasını istedim ancak bu talebimi kabul etmedi. Daha sonra birisi efendiye, cariyenin fiyatını ikiye katlamam şartıyla bana satmasını tavsiye etti. Hizmetkar bunu duyar duymaz hemen bana haber verdi. Ben de derhal cariyenin efendisine fiyatı iki katına çıkardığıma dair haber gönderdim. O da teklifimi kabul ettiğini hizmetkarla bana bildirdi. Ben de mutluluk içinde kalkıp gittim. Ne var ki neşeyle yanına gittiğim kadın hayızlıymış. Beni gördüğünüz üzre bu duruma canım çok sıkıldı.
>
> Bunun üzerine ez-Zeccâc diviti eline aldı ve şu satırları yazmaya başladı:

فَارِسٌ مَاضٍ بِحَرْبَتِهِ حَاذِقٌ بِالطَّعْنِ فِي الظُّلَمِ

رَامَ أَنْ يُدْمِيَ فَرِيسَتَهُ فَاتَّقَتْهُ مِنْ دَمٍ بِدَمِ

Mızrak ustası bir süvari karanlık gecelerde avlamak için koyuldu
Avını mızrağıyla avlamak istedi, av da kendi kanı ile avlanmaktan kurtuldu.[121]

Zeccâc burada vezirin içinde bulunduğu durumu ironi ile betimleyip kinayeli bir teşbih yapmıştır.

[121] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/54; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/197; Şemseddin Ebu'l-Muzaffer İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi ve'l-aʻyân*, thk. Komisyon (Şam: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2013), 16/497.

1.2.8. İtikâdî Mezhebi

Biyografi kaynaklarında Ebû İshak ez-Zeccâc'ın Hanbelî mezhebine mensup olduğu kaydedilmektedir.[122] Şüphesiz Zeccâc'ın şahsiyeti bölümünde ele alındığı üzere hemen hemen tüm biyografi kaynaklarında dindar, faziletli, hüsn-i itikat ve güzel bir mezhebe sahip olduğu zikredilmektedir.[123] Ne var ki mezhebi ile alakalı soru işaretleri İbn 'Atıyye (ö.541/1147) tarafından öne atılmıştır. O, Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân adlı eserinde Nahl suresi dokuzuncu ayetin yorumunun bidat ehli birine ait olabileceğini zikretmektedir.[124]

Nahl 9.ayet	Zeccâc	İbn 'Atıyye
﴿وَلَوْ شَآءَ لَهَدٰىكُمْ اَجْمَعِيْنَ﴾ *"Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi."* [125]	Şayet Allah dileseydi bizi iman ve hidayete zorlayacak bir delil (mucize) gösterirdi.	Şayet Allah dileseydi bütün kulları hidayete erdirir ve hiç kimse dalalete sapmazdı.

Zeccâc'tan 170 sene sonra dünyaya gelen İbn 'Atıyye Zeccâc'ın ayet yorumunun Mu'tezile mezhebi ile paralellik gösterdiğini ifade etmektedir. Söz konusu yorumun Allah'ın kulların fiillerini yaratmadığı düşüncesine sahip birine ait olabileceğini zikretmektedir. Ancak İbn 'Atıyye, Zeccâc'ın bu ayeti tam anlayamadığını ve farkında olmadan böyle bir yoruma başvurduğunu vurgulayarak onu söz konusu mezhebe mensup kılmamıştır.[126] İbn 'Atıyye'den 173, Zeccâc'tan da 343 sene sonra dünyaya gelen Ebû Hayyân (ö. 245/1344) ise; İbn 'Atıyye'nin Zeccâc'a olan iyi niyetinin sebebinin, onun Mu'tezilî olduğunu bilmemesine dayandığını ifade etmektedir.[127]

Tarafımızdan taranan erken dönem tarih ve tabakat kitaplarında Zeccâc'ın Mu'tezilî olduğuna dair hiçbir bilgiye rastlayamadık. Bunun aksine Zeccâc'ın, Abbâsîlerin bir

---

[122] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 185; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/50; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51.

[123] Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/169; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, 2/62.

[124] İbn 'Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1422), 3/381.

[125] Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), en-Nahl 16/9.

[126] Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 3/381.

[127] Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993), 5/463.

dönem Mu‘tezile düşüncesini benimsemeyenlere karşı yürütülen Mihne olaylarında ilk isim olarak akla gelen Ahmed b. Hanbel’in yolunu tuttuğunu söylemek gerekir.[128] Bunun yanı sıra Ahmed b. Hanbel’in küçük oğlu olan Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903) babasının kitabından (Kitabu’t-tefsîr) rivayette bulunan bir şahsın sağlam bir itikada sahip olacağını belirtmektedir.[129] Buna binaen Zeccâc’ın, Ahmed b. Hanbel’in *Kitabu’t-tefsir*’inden rivayette bulunduğu ve Abdullah b. Ahmed’in buna müsaade ettiği tarihi kaynaklarda nakledilmektedir.[130] Zeccâc’ın vefat etmeden evvel açıkça *“Allahım! Beni Ahmet b. Hanbel’in mezhebi üzere haşret”* ifadesini söylediği tarihi kaynaklarda mevcuttur.[131] Onun sadece bir ayetin yorumundan hareketle Mu‘tezilî olduğu sonucuna varmak kanaatimizce doğru görülmemektedir. Öte yandan “*Zeccâc’ın İtikadının Lugavî Tefsire Etkileri*” başlığı altında ortaya atılan savı araştıran Müsâid et-Tayyâr, Zeccâc’ın kesinlikle Mu‘tezile mezhebine mensup olmadığını, Ebû Hayyan’ın onu böyle bir itikadla tenkid edip bu bilgiyi nereden aldığını bilmediğini belirtmektedir.[132] Kaldı ki bazı görüşler Mu‘tezile ile muvazi olsa da bu o kişiyi o mezhebe mensup kılmaz. Bu bağlamda Müsâid et-Tayyâr şu cümleyi sarfetmektedir:

فَهُوَ بَرِيءٌ مِمَّا وَصَفَهُ بِهِ أَبُو حَيَّانَ عَفَا اللهُ عَنْهُ

“Zeccâc, Ebû Hayyân’ın kendisi için söylediği vasıflara sahip değildir. Allah Ebû Hayyân’ı affetsin.”[133]

Zeccâc’ı daha iyi anlayabilmek için onun genel görüşlerini değerlendirmemiz gerekmektedir. Mu‘tezile, ru’yetullah konusunda Allah bir cisim olmadığından hareketle onun gözle görülemeyeceği görüşündedir. Bunun yanı sıra Mu‘tezile şefaatin olmadığını, Allah’ın mastar kalıbında subûtî sıfatlarının bulunmadığını, kelamın Allah’ın yarattığı bir söz olduğunu benimsemektedir. Ayrıca itikadi konularda hadis-i şerîflere çok fazla itibar

[128] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâ‘ni’l-Kur’ân ve i‘râbuh*, 4/8-4/166.
[129] Mesâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr, *et-Tefsîru’l-lugavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Dâru İbni’l-Cevzî, 1432), 323.
[130] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâ‘ni’l-Kur’ân ve i‘râbuh*, 4/8-4/166.
[131] Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-üdebâ*, 185; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, 1/50; Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 1/51.
[132] Tayyâr, *et-Tefsîru’l-lugavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 325.
[133] Tayyâr, *et-Tefsîru’l-lugavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 325.

etmedikleri görülmektedir.[134] Bu ifadeleri Zeccâc'ın düşünceleriyle kıyaslamakta fayda olacağını düşünmekteyiz.

Mu'tezile Mezhebi	Zeccâc
Ru'yetullah yoktur.	Allah ahirette müminler tarafından görülecektir. [135]
Şefaat yoktur.	Allah'ın bildirmesiyle şefaat vardır.[136]
Kader yoktur.	Hayır ve şer Allah'ın kaza ve kaderi iledir. Allah dilediğini saptırır, kendisine yöneleni de hidayete erdirir.[137]

Ayrıca Mu'tezile'nin beş esasından biri olan tevhid esası kapsamında değerlendirdiği Allah'ın mastar kalıbında sübûtî sıfatlarının kabul edilmediği anlayışı Zeccâc'ın *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eserinde kabul görmektedir. Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet'in mutlak ayrılığa düştüğü konularda Zeccâc'ın Ehl-i Sünnet mezhebiyle benzer görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Mu'tezile'nin selef sözü ve hadislere doğruluk payı vermeyip Zeccâc'ın bunun aksine hadislere sıkı sıkıya bağlılığı[138] ve konu bağlamında görüşünü sahih rivayetlerde geçtiğine dair desteklemesi[139] söz konusu mezheple taban tabana zıt olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir.

1.2.9. Öğrencileri

Zeccâc başarılı öğrenciler yetiştiren donanımlı bir hocadır. Arap diline katkı sağlamalarının yanı sıra öncü niteliğinde olan birçok öğrenci onun rahle-i tedrisinden geçmiştir. Detaylı tarama sonucunda onun aşağıda yer alan birçok öğrencisini tespit ettik. Öğrencilerin tek bir bölgeyle sınırlı kalmayıp farklı yerlerden gelip ilim öğrenmeleri dikkat çekmektedir. Ayrıca çoğu başarılı, akıllı ve zekâsı ile ön plana çıkmıştır. Hem eser ortaya koyup hem talebe yetiştirmişlerdir.

---

[134] Temel Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelâm Tarihi* (Kayseri: Tezmer, 2014), 67-74; Harun Işık - Murat Serdar, *Sistematik Kelam-I* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017).
[135] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâ'ni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, 5/299.
[136] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâ'ni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, 1/337.
[137] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâ'ni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, 5/294.
[138] Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 326.
[139] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâ'ni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, 3/15.

1.2.9.1. İbn Vellâd (ö. 332/944)

Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Velîd b. Muhammed et-Temîmî olarak kaydedilmektedir. Aslen Basra'lıdır. Dedesi sonradan Mısır'a yerleşmiştir. Kendisi nahiv ilmiyle iştigal eden bir aileden gelmiştir. Nitekim dedesi ve babası da nahiv âlimidir. İbn Vellâd Mısır'dan Irak'a gelip Zeccâc'tan ilim tahsil etmiştir. İlmini tamamladıktan sonra da Mısır'a geri dönmüş, ömrünün kalan kısmını orada geçirmiştir. İbn Vellâd nahvi bilen mahir bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Zeccâc diğer öğrencilerine nispetle İbn Vellâd'ı daha çok beğenmiş ve onu talebesi en-Nehhâs'tan daha üstün tutmuştur. Mısır'dan Bağdat'a gelenlere talebesi İbn Vellâd'ı övmüştür. Bu konuyla ilgili tarihi kaynaklarda şöyle bir anekdot nakledilmektedir.

> Zeccâc: Benim sizin oralarda bir talebem var. Onun hâli keyfi nasıl?
> Ona şöyle söylenir: Ebû Câ'fer en-Nehhâs mı?
> Zeccâc: Hayır hayır! Ebû 'Abbâs b. Vellâd'ı soruyorum.

Zeccâc, İbn Vellâd'ı sormaya değer bir talebe olarak görmüş ve kendisini unutmayıp diğer talebelerden üstün tutmuştur. Nitekim talebesi Vellâd'a nahve dair sorular sormuştur. Parlak öğrenci İbn Vellâd, Zeccâc'ın da hissesini aldığı çıkarsamalarda bulunup iyi cevaplar vermiştir. Ayrıca kaynaklar, her ikisi de Zeccâc'ın talebesi olan en-Nehhâs ve İbn Vellâd arasında geçen ilmî münazaraların meydana geldiğini kaydetmektedir.[140]

1.2.9.2. ez-Zeccâcî (ö. 337/949)

Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî İran'ın Nihavend şehrinde dünyaya gelmiştir. Hocası Ebû İshâk Zeccâc'a olan yakınlığından dolayı Zeccâcî olarak anılmaktadır. İlk zamanlar ilim öğrenmek için Bağdat'a gelmiştir. Bir müddet orada kaldıktan sonra önce Halep'e, daha sonra Şam'a gidip oraya yerleşmiş ve eserler telif etmiştir. Faziletli nahiv âlimlerinden olup bu ilimde öncüler arasında yer almıştır. Şüphesiz kendisi nahivde meşhur olan Ebû Bekr es-Serrâc, Ebû'l-Hasan el-Ahfeş (ö. 316/928), İbn Dureyd (ö. 321/933), Muhammed b. 'Abbas el-Yezîdî (ö. 316/928) gibi hocalara talebelik etmiştir. Birçok kişinin faydalandığı eserler kaleme alan ez-Zeccâcî *el-Cümel* kitabı ile meşhur olmuştur. Nitekim kitabını Mekke'de kaleme alıp her bir bâbı bitirdikten sonra bir tavaf yapmıştır. Ardından Allah'tan bağışlanma dileyip kitabının

[140] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/134; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 219-220.

okuyuculara faydalı olmasını dilemiştir. 337/949 yılının Recep ayında Şam'da vefat etmiştir. [141]

1.2.9.3. en-Nehhâs (ö. 338/950)

Tam adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl b. Yûnus el-Murâdî en-Nehhâs'tır. Mısırlı nahiv âlimlerindendir. Erdemli oluşu ve geniş ilmî birikime sahip olmakla ön plana çıkmaktadır. Rivayet ve eser telif etme açısından oldukça zengindir. Nitekim kendisi ilim için Mısır'dan Irak'a gidip Nesâî'den hadis rivayet edip dönemin önde gelen hocaları olan Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928), Ebû İshâk ez-Zeccâc, İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940), Niftaveyh (ö. 323/935) ve Irak'ın önde gelen diğer alimlerinden nahiv dersi almıştır. Daha sonra Mısır'a geri dönmüş ve orada vefat etmiştir. Geniş bir ilmî birikime sahip olan en-Nehhâs bunu eserleriyle taçlandırmıştır. Kaynaklarda kendisine ondan fazla eser nispet edilmektedir. Bunun dışında farklı şairlere ait on divanı da şerh etmiştir. Bu özelliklerin yanı sıra en-Nehhâs oldukça tutumlu ve eli sıkı biri olarak anılmıştır. Kendisine hediye edilen bir sarığı üç parçaya bölüp o şekilde kullanmış ve ihtiyaçlarını alması gerektiğinde bu konuda iyi olan insanlara bile güvenmeyip alışverişini kendisi yapmıştır. [142]

1.2.9.4. en-Necîrmî (ö. 343/955)

Tam adı İbrâhim b. Abdullah en-Necîrmî Ebû İshâk en-Nahvî'dir. Ebû Sa'd es-Sem'ânî (ö. 562/1166), en-Necîrmî'nin Basra'da bir mahalle ismi olan "*Necîrm"* denen yere nispetle anıldığını belirtmektedir. Öte yandan müellifler Sem'ânî'nin bu görüşünün doğru olmadığını, Necîrm denen mevkinin Fars Denizi ile Sırat bölgesi arasında yaklaşık 15 fersah uzaklıkta bulunan büyük bir köy olduğunu vurgulamaktadırlar. Bununla birlikte genellikle balık ve hünnap ile beslenen, maddi yönden çok iyi durumda olmayan bir topluluk olarak zikredilmektedirler. Kaynaklarda hocası Ebû İshak ez-Zeccâc'tan çokça ders aldığı rivayet edilmektedir. Bunun yanı sıra Zeccâc'ın yetenekli öğrencileri arasında yer almaktadır. Kendisi iyi bir öykücü, yararlı eserler sahibi olmakla, nazım ve nesirde

---

[141] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 119; Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 36; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 227; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/160; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 3/136.

[142] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 218; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 220-221; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/99-100.

hem düşündürücü hem de açık bir dil kullanmakla, ilgi çekici, hoş ve güzel şiirler yazmakla nitelenmektedir. İhşîdî hükümdarı Kâfûr (ö. 357/968) döneminde Bağdat'tan Mısır'a gitmiştir. Kâfûr ile görüşmüş onun değer ve saygınlığını kazanmıştır. Odun ticareti yapıp geçimini, ondan gelen gelirle temin etmiştir. Kaynaklarda hükümdar Kâfûr'un, okuduğu şiir karşılığında kendisine 300 dirhem bahşettiği nakledilmektedir.[143]

1.2.9.5. el-Mebremân (ö. 345/957)

Tam adı Muhammed b. Alî b. İsmâil el-'Askerî el-Mebremân'dır. Nahiv üstatlarından biridir. Müberred'ten ve Zeccâc'tan ders almıştır. Ebû Ali el-Fârisî ve Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979) ise ondan ilim öğrenip öğrencileri arasında yer almıştır. Dersleri ücretsiz vermeme konusunda oldukça titiz davranan el-Mebremân Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını yüz dinar karşılığında okutmuştur. Ebû Hâşim el-Cübbâî ile aralarında meydana gelen bir hatıra kaydedilmiştir. Şöyle:

> Cübbâî Mebremân'dan ders almayı talep etti. Ancak o, ücretsiz ders vermediğini, kişi başı ders ücretinin ne kadar olduğunu zaten bildiğini söyledi. Cübbâî de hocasına parasının şuan Bağdat'ta olduğunu, para gelinceye kadar teminat olarak belirlemiş olduğu ders ücretinden kat be kat daha fazlasını verebileceğini söyledi. Hocası ilkinde bu teklifi reddedip daha sonra kabul ettti. Bunun üzerine -Cübbâî deri ile kaplı güzel bir zembili taş ile doldurup kilitledi. Üzerini mühürledi ve hocasına teslim etti. Hocası zembilin dış güzelliğini ve ağırlığını görünce Cübbâî'nin mevzubahis ettiği şeyden hiç şüphe duymadı. Zembili hocasının yanına bırakıp ondan ders aldı. Kitabı bitirince Cübbâî, hocasından ücreti vermek üzere yanına birini yollamasını istedi. Cübbâî evine varır varmaz hocasına şöyle bir not yazdı:
> "Paramın Bağdat'a gelmesi oldukça gecikti. Sefere çıkmak ta beni epey bir yoracak. Sana emaneten bırakmış olduğum zembili istediğin gibi kullanabilirsin. Şu an yazmış olduğum yazı bana ait olup sana karşı meydane gelen hadise için bir özür dilekçesidir."
> Bu yazıdan hemen sonra Basra'ya ardından Bağdat'a gitti. Not Mebremân'a ulaşınca zembili açtı ve içinin taşla dolu olduğunu gördü. Bunun üzerine şu sözleri sarfetti:
> "Bizimle iyi eğlenmiş. Allah belasını versin. Daha önce hiç kimsenin yapmadığı bir şekilde bizi oyuna getirmiş."

Kaynaklarda Mebremân'ın ilim ehli olmasına rağmen kendisine yakışmayacak bazı davranışlarda bulunduğu kaydedilmektedir. Telif ettiği bazı eserler şunlardır: *Şerhu*

[143] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/87-88; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/205-206; Takıyyüddîn el-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 1/147.

şevâhidi Sîbeveyhi, Kitâbü'l-Mecmu' 'ale'l-'ilel, Kitâbü Sıfatu'ş-şükr el-mün'im, Şerhu kitâbi'l-Ahfeş.[144]

1.2.9.6. Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967)

Ebû Ali İsmâil b. Kâsım b. 'Ayzûn b. Hârûn el-Kâlî 280/894 yılında Diyarbakır'ın bir ilçesinde dünyaya gelmiştir. Halife Abdülmelik b. Mervân'ın azatlı kölesidir. Kendisine el-Kâlî denmesinin sebebi şu şekilde ifade edilmektedir:

> "Ben Bağdat'a Kâlîkala sakinleriyle birlikte geldim. Onlar kendi mevkilerini düşman saldırısından koruyorlardı. Ben de onların müntesibi oldum."

303 yılında Bağdat'a uğrayıp oradan Musul'a geçmiştir. Orada ikamet ettiği dönemde Ebû Ya'la el-Mevsılî'den (ö. 307/919) ders almıştır. İki sene Musul'da ikamet ettikten sonra 305 ile 328 yılları arasında dönemin alimlerinden yararlanmak için ilim talebiyle tekrar Bağdat'a gidip 23 sene orada yaşamıştır. 328 yılında da Bağdat'tan ayrılıp Endülüs'e oradan Kurtuba'ya geçmiştir.

el-Kâlî cahiliye şiirini en iyi hıfzeden kimseler arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra Basra ekolünün nahiv kaidelerini çok iyi öğrenmiş ve en ince ayrıntısına kadar incelemiştir. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını hocası İbn Dürüsteveyh ile çalışıp harf harf açıklamasını sormuştur. İbn Düreyd (ö. 321/933), İbnü'l-Enbârî, Niftaveyh, İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Dürüsteveyh gibi alimlerden ders almıştır. Nahiv ilminin yanı sıra Kur'ân, hadis ve neseb ilmiyle meşgul olmuştur. Kıraat âlimi olan Mücâhid et-Temîmî'den (ö. 324/936) Ebû Amr b. el-'Alâ hattıyla ders alıp defalarca Kur'ân okumuştur. Ebû Dâvûd es-Sicistânî'den (ö. 316/929) hadis dersleri alıp hadis yazmıştır. Bütün ömrünce bereketli bir ilim hayatı yaşayan el-Kâlî 356 yılının Rebî'u'l-âhir ayında Kurtuba'da vefat etmiştir. Mut'a kabristanına defnedilmiş ve cenaze namazını Ebû 'Ubeyd el-Cübeyrî kıldırmıştır.[145]

1.2.9.7. es-Sîrâfî (ö. 368/979)

Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzübân es-Sîrâfî, adı Bihzâd olan Mecûsî bir babanın evladıdır. Daha sonra babasının adını Abdullah olarak değiştirmiştir. İran'ın sahil şeridinde bulunan Sîrâf'ta dünyaya gelmiştir. Yirmi yaşına varmadan oradan ayrılıp

---

[144] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 114; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2573.

[145] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 185-188; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/729-731; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/243.

Umman'a geçmiştir. Bir süre orada kaldıktan sonra Sîrâf'a gidip ardından Bağdat'a geçmiştir. Seyfüddevle döneminde Haleb'e gidip Ebû Ali el-Farisî ile ilmi toplantılar gerçekleştirmişlerdir. Halep'teki Nahiv ile ilgili meseleler hususunda münazaralar yapmışlardır. Merzübân es-Sîrâfî Kur'ân, fıkıh, nahiv, kelam, şiir, mantık, matematik ve astronomi gibi birçok sahada mahirliğiyle meşhur olmuştur. Basra ekolü nahvini en iyi bilenlerden sayılmıştır. Bunun yanı sıra Hanefi mezhebine tabi olup Hanefi fıkhında derinleşmiştir. Kaynaklarda Mu'tezilî olduğu söylesense de söz konusu Mu'tezilî ithamı âlimler tarafından reddedilmektedir. Nitekim güzel ahlak sahibi olup takvalı bir zahit olarak vasıflanmaktadır. Güzel bir yazı hattına sahip olduğu belirtilmektedir. Kur'ân eğitimini Ebû Bekr b. Mücâhid'ten almıştır. Nahiv ilmini Ebû İshâk ez-Zeccâc, el-Mebremân ve İbnüs's-Serrâc'tan öğrenmiştir. Hadis hafızı en-Nîsâbûrî'den (ö. 349/960) rivayette bulunmuştur. Öte yandan Kur'ân hocası, talebesi es-Sîrâfî'den matematik dersi, nahiv hocası el-Mebremân'dan ise Kur'ân dersi almıştır. O, verdiği dersler ve kadılık görevinden ücret almamış, ileri gelenlerden hediye kabul etmemiştir. On dirhem karşılığında on varak yazıp çoğaltarak nafakasını kendi emeğiyle çalışıp çıkarmıştır. Birçok eserinin yanı sıra en büyük telifi Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının şerhidir. Kaynaklar *el-Kitab*'ı kendisinden daha iyi şerh edenin olmadığını nakletmektedir. Aktif ve verimli bir ömrü geride bırakan es-Sîrâfî, 368/979 yılında Recep ayının bir pazartesi gününde Bağdat'ta vefat etmiştir. İkindi vaktinden sonra Hayzurân kabristanına defnedilmiştir.[146]

1.2.9.8. Tâhir ez-Zühlî (ö. 369/980)

Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Nasr ez-Zühlî 277/891 veya 279/893 yılında doğmuştur. Bağdat'ta bulunan saygın şahsiyetlerden biridir. Babası Irak'ın büyük kadılarından olup kendisi de bir süre kadılık yapmıştır. Döneminin birçok büyük âliminden ders almıştır. Hocaları arasında Ebû İshâk ez-Zeccâc, hadis âlimi olan Muhâmmed b. Hârûn, Bişr b. Mûsâ, Ebû Ahmed b. 'Abdûs, Ebû Bekr el-Feryâbî gibi alimler zikredilmektedir. Hadis hafızı ve kıraat alimi olan Dârekutni (ö. 385/995) kendisinden ders almıştır. Kaynaklarda Mâlikî mezhebinde fakih olup fıkıh kitabı yazdığı zikredilmektedir. Ayrıca döneminin muhaddisi olarak nitelenmektedir. Sâ'leb'ten (ö.

[146] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 119; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 228; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/876-877; Kemâlüddîn İbnü'l-'Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Dâru'l-Fikr, ts.), 5/2444; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 2/78-79.

291/904) edebiyat kitabı rivayet etmiştir. Güzel ahlaklı, Arap dili ve edebiyatını iyi bilen Ebû Tâhir ez-Zühlî 367/978 veya 369/980 yılında vefat etmiştir. [147]

1.2.9.9. el-Âmidî (ö. 370/980)

Hasan b. Bişr b. Yahyâ el-Âmidî en-Nahvî Basra ehlinden olup Basra'da vefat etmiştir. Derin bir anlayışa, kıvrak bir zekaya sahip olduğu kaydedilmektedir. Geniş edebi bilgisi ve güzel şiirlerinin olduğu nakledilmektedir. Güzel bir yazı hattına sahip olup Basra'da devlet dairelerinde katiplik yapmıştır. Ebû İshâk ez-Zeccâc olmak üzere dönemin meşhur hocaları olan Niftaveyh, İbn Düreyd, Serrâc ve Ahfeş el-Asgar'dan ders almıştır. Hocası Zeccâc ile vezir Ubeydullâh b. Kâsım'ın sohbet meclislerinde bulunmuştur. Günümüze ulaşamamış birçok eserinin yanı sıra kendi hattıyla yazıp günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Muvâzene beyne't-tâ'iyyeyn* ve *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı iki eseri mevcuttur. [148]

1.2.9.10. Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987)

Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. 'Abdilgaffâr el-Fârisî meşhur nahiv imamlarından biridir. Nahiv ilmindeki mevkisi oldukça yükselmiş, uzak ülkelere kadar nam salmıştır. Ebû Alî el-Fârisî'nin birçok öğrencisi, hocalarının Arap dili alimi sayılan el-Müberred'den ilmî olarak daha üstün ve daha iyi olduğunu belirtmektedirler. İran'ın Şiraz kentinin Fesa kasabasında dünyaya gelmiştir. Ebû Alî el-Fârisî oldukça verimli bir ilmî hayat geçirmiştir. Birçok şehir değiştirip ilim merkezlerine uğramıştır. Şam, Trablus, Halep ve Bağdat uğrak noktaları olmuştur. 341 yılında Seyfüddevle el-Hamdânî (ö. 356/967) döneminde Halep'e gitmiş ve sarayında hizmette bulunmuştur. Orada meşhur Arap şairi el-Mütenebbî (ö. 354/965) ile tanışmış birçok sohbet meclisinde bir araya gelmişlerdir. Daha sonra Halep'ten İran'a gitmiştir. Büveyhî hükümdarı 'Adudüddevle (ö. 372/983) ile aralarında ilmî sorular ve cevapların cereyan ettiği nakledilmektedir. Tarihi kaynaklarda 'Adudüddevle'nin, hocası Ebû Alî el-Fârisî'den istifade ettiğinin ve nahivde hocasının kölesi olduğuna ilişkin rivayetler bulunmaktadır.[149]

---

[147] Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. Muhammed b. Şerîf (Fas: Matba'atü'l-Fedâle, ts.), 5/266; Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*, thk. Abdülmecîd Hayâlî (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003), 1/136.

[148] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/847; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/320-321.

[149] Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 26-27; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâʾ fî tabakâti'l-üdebâ*, 232-233; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811-812; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 11/290-291.

Ebû Alî el-Fârisî nahivde öncü isimlerden ders almıştır. Hocaları Ebû Bekr b. Serrâc, Ebû İshâk ez-Zeccâc, Ebû Bekr el-Hayyât, Ahfeş el-Asgar ve Ebû Bekr el-Mebremân gibi alimlerdir. Kıraat ilmini kıraatta mahir olan Mücâhid et-Temîmî'den almıştır. Hocası Zeccâc'ın seçkin öğrencilerinden biri olup ona oldukça yakın davranmıştır. Hocasının meşhur eseri *Me'âni'l-Kur'ân*'da bulunan eksikleri ve hataları düzelterek *el-İgfâl* adlı müstakil hacimli bir eser kaleme almıştır. Alanında bilgili hocalardan ders aldığı gibi kendisi de zeki öğrenciler yetiştirmiştir. Nitekim İbn Cinnî (ö. 392/1002) yakın öğrencilerinden biri olmuştur. Ömrünü ilmî açıdan bereketli geçiren Ebû Alî oldukça aktif bir telif süreci geçirmiştir. Eserleri; *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a, Şerhu'l-ebyâti'l-müşkileti'l-i'râb fi'ş-şi'r, el-İdâh fi'n-nahv, et-Tekmile, Mes'eletü aksâmi'l-haber, el-İgfâl fîmâ agfelehü'z-Zeccâc mine'l-me'ânî.* Ayrıca Ebû Alî el-Fârisî gittiği şehirlerde kendisine sorulan nahiv sorularını cevaplayıp her bir şehre ait müstakil kitaplar telif etmiştir. Bunlar; *el-Mesâilu'l-Halebiyye, el-Mesâilu'l-Bağdâdiyye, el-Mesâilu'l-Şîrâziyye* adlı eserlerdir. [150]

1.2.9.11. Esbât el-Kindî (ö.?)

Tam adı Muhammed b. İshâk b. Esbât el-Kindî Ebû'n-Nadr el-Mısrî'dir. Hayatı ile ilgili kaynaklarda yeterince bilgi yoktur. Esbât el-Kindî bir süre Antakya'da ikamet etmiş, daha sonra Mısır'a gidip oraya yerleşmiştir. Ebû İshâk ez-Zeccâc'tan ders almıştır. Kendisi güzel şiirler yazmış ve bazı topluluklara ait şiir beyitlerine ulaşmamızı sağlamıştır. *Kitâbü 'Uyûn ve'n-nuket* adında bir nahiv kitabı yazmıştır. Kitabında isim, fiil ve harf üçlemesinin tanımını yapmaktadır. Bununla beraber *Kitâbü't-Telkîn, Kitâbü'l-Mûkiz, Kitâbü'l-Mugnî fi'n-nahv* adlı kitaplar da kendisine nispet edilmektedir. [151]

1.2.9.12. İsâ el-'Umanî (ö. ?)

Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. İsâ el-'Umânî'dir. Kaynaklarda doğumu ve hayatı hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Kendisi Ebû İshâk ez-Zeccâc'tan ders almasının yanı sıra edîb olarak bilinmektedir. Ayrıca ez-Zeccâc'a nispet edilen sülasî bir

[150] Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 26-27; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 232-233; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811-812; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 11/290-291.

[151] Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 2/137; Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/100; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2425; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 3/68; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 221.

fiilin if'al babına girince meydana gelen anlamsal değişimlerini ele alan *Fe'altü ve ef'altü* kitabının râvisi olarak kaynaklarda zikri geçmektedir.[152]

1.2.9.13. el-Merâgî (ö. ?)

Adı Muhammed b. Ali b. Ebû Bekr el-Merâgî en-Nahvî olarak nakledilmektedir. İran'ın Doğu Azerbaycan eyaleti olan Merâga şehrinde dünyaya gelmiş, daha sonra uzun süre Musul'da ikamet etmiştir. Hamdânîler'in Musul emîri olan Ebû Taglib el-Hamdânî (ö. 369/979) ile yakınlığı zikredilmektedir. Edebiyatçı dindar bir âlimdir. Müberred ile görüşmüş, Ebû İshâk ez-Zeccâc'tan ders almıştır. *Kitâbü'l-Muhtasar fi'n-nahv* ve Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına *Şerhu şevâhidi'l-kitâb* adında toplamda iki eser telif etmiştir.[153]

1.2.10. Eserleri

1.2.10.1. Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh

Zeccâc'ın bir tefsir türü olan en meşhur eseridir. Şüphesiz kendisi bu eserine nispetle *"sâhibu me'âni'l-Kur'ân"* ünvanıyla anılmıştır.[154] İslam Tarihinde me'âni'l-Kur'ân adında birden fazla eser yazılmıştır. Bu eserler Kur'ân'ı lügat, sarf ve nahiv yönünden ele alıp filolojik açıdan incelemektedir. Kur'ân'da mevcut kelime manalarına yönelik yapılan çalışmalara *garîbu'l-Kur'ân*, kelimeleri gramatik yönden ele alıp inceleyen çalışmalara ise *me'âni'l-Kur'ân* denmektedir. Nitekim bu alanda Zeccâc'ın da aralarında olduğu ilk dönem alimlerinden Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş el-Evsat ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs gibi âlimler me'âni'l-Kur'ân geleneğinin en önemli temsilcileri sayılmaktadır. Zeccâc, temel olarak mana ve irab ilişkisine değinmektedir. Nitekim manayı doğru anlayabilmek nahiv kurallarına bağlıdır. Dolayısıyla asıl olarak gramer bilgisine değinmenin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bunun yanı sıra aralarında iştikâki ilişki bulunan kelimelere yer vermektedir. Kendisi Bağdat ekolü görüşlerini benimsemiş olsa da eserinde Basra mektebine bağlı kalmaktadır. Fikri olgunluğun zirvesinde kaleme alınan bu eser 285/898 yılında bir sefer sırasında başlanılıp 301/914 yılının rebîülevvel ayında tamamlanmıştır ve toplam on altı yıl sürmüştür. Zeccâc, eserinde Sîbeveyhi'nin

---

[152] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 231.
[153] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2580; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 3/196; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 4/90.
[154] Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 38.

görüşlerine ağırlık vermektedir. Ardından sırasıyla Hasen el-Ahfeş, Ma‘mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), el-Ferrâ’ (ö. 207/822), el-Kisâî (ö. 189/805), Kutrub (ö. 210/825) ve el-Mâzinî’nin (ö. 249/863) görüşlerine yer vermektedir. [155]

1.2.10.2. Kitâbü’l-İştikâk

İki kelime arasında anlam ilişkisi bulunup birinin diğerinden türetilmesiyle elde edilen kelimeleri konu alan bir eserdir. Bu konu Arap dilinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Nitekim ilk dönem dilcilerinden olan hocası Müberred’in ve diğer alimlerin bu alanda müstakil çalışmaları olmuştur. [156]

1.2.10.3. Kitâbü’l-Fark beyne’l-müzekker ve’l-müennes

Arap dili geleneğinde kelimelerin erillik ve dişilliğine dair eserler kaleme alınmıştır. Zeccâc’ın bu eseri de onlardan biridir. Zira iki kelime arasında bulunan müzekkerlik ve müenneslik farkını bilmek, nahvin tamamlayıcısı olarak görülmüş olup söz konusu durum kurallara uygun cümle kurmaya katkı sağlamaktadır.[157]

1.2.10.4. Kitâbü Fe‘altü ve ef’altü

Eserin konusu Arap dilinde kullanılan sülasî fillerin if‘al babına aktarıldığına meydana gelen anlamsal değişikliğidir. Kelimeler ilk harfi esas alınıp alfabetik olarak ele alınmaktadır. Sülasî fiilden if‘al babına geçip anlam değişikliğine uğramış veya anlam değişikliği olmadığı halde if’al babına geçmiş fiilere yer verilmektedir.[158]

---

[155] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâ‘ni’l-Kur’ân ve i‘râbuh*, 1/185; Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 1/16; Meni‘ Abdülhalim Mahmûd, *Menâhicü’l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnânî, 2000), 48-49; Zeccâc, *Fe‘altü ve ef‘altü*, 27; İsmail Aydın, “Me‘âni’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 2/208; Emrullah İşler, “Zeccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/173; Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-üdebâ*, 183; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ʿalâ enbâhi’n-nühât*, 1/200.

[156] Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 1/63; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ʿalâ enbâhi’n-nühât*, 1/200; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, 1/49; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 5/229; Zehebî, *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*, 11/222.

[157] İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ʿalâ enbâhi’n-nühât*, 1/200; Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 1/63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, 1/49; Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-üdebâ*, 183; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 5/229; İsmail Durmuş, “Müzekker Ve Müennes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/244.

[158] İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ʿalâ enbâhi’n-nühât*, 1/200; Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 1/63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, 1/49; Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-üdebâ*, 183; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 5/229; Zeccâc, *Fe‘altü ve ef‘altü*; Zehebî, *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*, 11/222.

1.2.10.5. er-Red ‘alâ Sâ‘leb fi’l-fasîh

Her ne kadar Zeccâc, başta Kûfe dil ekolü temsilcisi olan hocası es-Sa‘leb’in eğitiminden geçmişse de daha sonra Basra dil ekolüne intisap ederek hocasının bazı görüşlerini çürütmek amacıyla yazmış olduğu reddiyedir. [159]

1.2.10.6. Kitâbü’l-Emâlî

İmlâ’ kelimesinin çoğulu olan emâlî kavramı, ilim meclislerinde herhangi bir ilim alanında, âlimlerin talebelerine yazdırmış olduğu eserleri ifade etmektedir. Emâlî geleneğinde en çok eser veren muhaddislerden sonra Arap dili âlimleri olmuştur. Zeccâc’ın talebelerine yazdırmış olduğu bu eserden, İbn Mekkî (ö. 501/1108) *Müşkîlü İ‘râbi’l-Kur’ân* adlı eserinde alıntılar yapmıştır. [160]

1.2.10.7. Kitâbü’l-Envâ‘

Gök bilimi, iklim ve hava bilgisine dair kelimeleri içine alan küçük bir sözlüktür. İbn Mekkî bazı eserlerinde Zeccâc’ın bu çalışmasından alıntılar yapmıştır. Ayrıca Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö.1093/1682) bu eseri.*Kitâbü’l-Envâ‘ ve esmâi’ş-şuhûr* adlı eserinde kaynak eser olarak kullanmıştır. [161]

1.2.10.8. Halku’l-insân

Zeccâc’ın bu eseri insan organizmasını konu alan kelimeleri içeren küçük bir sözlük olup İbrâhim es-Sâmerrâî tarafından yayımlanmıştır.[162]

1.2.10.9. Mâ fessera min câmi‘i’l-mantık

Abbâsî halifelerinden Mu‘tazıd-Billâh (ö. 289/902) kendisi için yazılan bir kitabın anlaşılmayan yerlerinin açıklanması için veziri Kâsım b. ‘Ubeydullâh’ı görevlendirmiştir. Vezir, ilk olarak Sa‘leb’e müraacat edip bu işi kendisine havale etmiştir. Ancak Sa‘leb bu konu hakkında bilgisinin olmadığını dile getirmiştir. Bunun üzerine vezir işi Müberred’e

---

[159] Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-üdebâ*, 183.

[160] İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, 1/49; Zeccâc, *Fe‘altü ve ef‘altü*, 24; M.Yaşar Kandemir, “Emâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/71.

[161] İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ʿalâ enbâhi’n-nühât*, 1/200; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, 1/49; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 5/229; Zeccâc, *Fe‘altü ve ef‘altü*, 24; İşler, “Zeccâc”, 44/174.

[162] İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ʿalâ enbâhi’n-nühât*, 1/200; Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 1/63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, 1/49; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 5/229; İşler, “Zeccâc”, 44/174.

tevdi etmiştir. Müberred, kitabın hacimli olduğunu, yoğun bir çalışma ve uğraş gerektirdiğini dile getirmiştir. Öte yandan yaşlandığını ve bu iş için gücünün azaldığını söyleyip işi çalışkan ve zeki öğrencisi Zeccâc'a bırakmıştır. Zeccâc hocasının ricası üzerine bu işe koyulmuştur. Sa'leb'ten lügat kitabı ödünç alıp ondan yararlanmıştır. Çalışmayı bitirdikten sonra ciltleyip takdim etmiştir. Bu durum halifenin hoşuna gitmiştir. Bunun karşılığında hem halifenin nezdinde yüksek bir mevki elde etmiş hem de saraydaki âlim ve fakihlerin sohbet meclislerine katılmıştır. Ayrıca halife kendisini üç yüz dinar ile ödüllendirmiştir. [163]

1.2.10.10. Şerhu ebyâti Sîbeveyhi

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı Arap dilinin özellikle de nahiv ilminin en önemli eserlerinden biri ve ilki olarak kabul edilmektedir. Esasen Sîbeveyhi hocası Halil b. Ahmed'in vefatından sonra onun geride bıraktığı mirası ölümsüzleştirmek için bu eseri kaleme almıştır. *el-Kitâb*'ı Sîbeveyhi'den okuyan sadece Ahfeş el-Evsat'tır. Birçok âlim tarafından okunup elden ele dolaşan eser, Ahfeş tarafından *el-Kitâb* olarak isimlendirilmiştir. Eserin dönüm noktası Zeccâc'ın hocası Müberred ile olmuştur. Esere standart şeklini verip Zeccâc başta olmak üzere öğrencilerine okutmuştur. Nehhâs, Zeccâc ve İbnü's-Serrâc gibi talebeler *el-Kitâb*'a yönelik eserler kaleme almıştır.[164]

1.2.10.11. Kitâbü'l- 'Arûz

Arap edebiyatında bir nazım sistemi olan Arûz ilmi hakkında müellifin görüşlerini içerir.[165]

1.2.10.12. Kitâbü'l-Ezdâd

Bu eser tabakât ve terâcim kitaplarında yer almamakla beraber Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuh* adlı tefsirinde zikredilmektedir. [166]

---

[163] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/200; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/49; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 5/229.

[164] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/200; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/49; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 5/229; Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/130-134.

[165] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/200; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/49; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 11/222; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 5/229.

[166] Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâ'ni'l-Kurʾân ve i'râbuh*, 4/160.

Kendi döneminde otorite sayılan âlimlerden eğitim alan Zeccâc yukarıdaki kitapların yanı sıra başka eserler de kaleme almıştır. Bunlar; *el-Kavâfî, Halku'l-feres, Kitâbü Muhtasarin-nahv, Mâ yensarifü ve mâ lâ yensarifü, en-Nevâdir,*[167] *Kitâbü'l-İbâne ve't-tefhîm 'an ma'ânî Bismillâhirrahmânirrahîm, Kitâbü Sirri'n-nahv, Hurûfu'l-me'ânî, Kitâbü'ş-Şecere,*[168] *el-Müselles fi'l-luga.*[169]

Esasen *Hurûfu'l-me'ânî* eserini Zeccâc'a nisbet eden Carl Brockelmann olmuştur. Söz konusu eserin, talebesi Zeccâcî'ye ait olduğu da kaynaklarda geçmektedir.[170] Ayrıca *İ'rabu'l-Kur'ân* adlı eser, Durmuş Ali Kayapınar tarafından incelenip asıl yazarının Ebû'l-Hasan el-Bâkûlî olduğu tespit edilmiştir.[171]

[167] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/200; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/49; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 5/229; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 11/222.

[168] Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalim Neccâr (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1119), 2/172-173.

[169] İşler, "Zeccâc", 44/174.

[170] Zeccâc, *Fe'altü ve ef'altü*, 28.

[171] İşler, "Zeccâc", 44/174; Durmuş Ali Kayapınar, "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen İ'rabu'l-Kur'ân Kimindir? Ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997).

İKİNCİ BÖLÜM

1. TEFSÎRU ESMÂİLLÂHİ'L-HÜSNÂ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. Eserin Zeccâc'a Aidiyeti

Bilindiği üzere herhangi bir şahsın yaşam öyküsünü anlatan biyografi kitaplarına bakıldığında, söz konusu kişinin hayatı hakkında bilgi verildikten sonra yazmış olduğu eserlere yer verilir. Bu bağlamda Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın biyografisinin anlatıldığı kitaplarda Zeccâc'a nispet edilen yaklaşık olarak on üç eser yer almaktadır. [172]Ancak çalışmamızda temel aldığımız *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eser klasik kaynaklarda Zeccâc'ın eserleri arasında müstakil olarak yer almamaktadır. Bu eser, ömrünü Şam'ın Zâhiriyye kütüphanesinde tahkik çalışmalarına vakfeden Şuayb el-Arnaût'un (1928-2016) yazma eserleri uzun incelemeleri sonucunda tarihin tozlu raflarından gün yüzüne çıkmıştır. Muhtevanın önemine binaen Şuayb el-Arnaût'un talebesi olan Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk'ı eserin tahkik edilmesine teşvik etmesi sonucu neşredilmiştir.[173]

Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ adlı eser kütüphane fihristinde ayrı bir kitap olarak zikredilmemiş aksine 308 nolu hadis koleksiyonun içinde bir cüz olarak yer almıştır.[174] Söz konusu kitap, İbn Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî'nin (ö. 311/924) *Kitâbü'd-Du'â* adlı eserinin akabinde, ikinci cildin kırk dördüncü sayfasında yer almıştır.[175] *Kitâbü'd-Du'â,* daha sonra el- Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998) tarafından şerh edilip adı *Kitâbü Şe'nü'd-du'â* olarak kaynaklarda zikredilmektedir.[176] *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* ve bir öncesinde yer alan *Kitâbü Şe'nü'd-du'â* adlı eser aynı yazı hattıyla ve aynı mürekkeple yazılmıştır.[177]

---

[172] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/63; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1/200; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/49.

[173] Enbiya Yıldırım, "Bir Büyük Muhaddisin Ardından: Şuayb el-Arnaût (1928-2016)", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 215-221.

[174] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 5.

[175] Mustafa Işık, "İbn Huzeyme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 80.

[176] Salih Karacabey, "Hattâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 491.

[177] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 5.

Bu eser Zeccâc'a ait olmasına rağmen kaynaklarda yer almamasının nedeni aşağıda sayılacak ihtimallere dayandırılabilir:

1. Eser özel olarak İsmâ'îl b. İshâk el-Ezdî el-Cehdamî (ö. 282/896) tarafından sorulan bir soruya cevap olarak kaleme alınmış olup ağırlıklı olarak Zeccâc ve çevresinde bulunan birkaç kişinin olduğu bir ilim meclisinde kaleme yazılmıştır.[178]

2. Zeccâc'ın en meşhur eseri *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh* adlı kitabında neredeyse adı geçen Allah'ın bütün isimlerine yer verilmiştir. Ayrıca eser Zeccâc'ın en son ve en kapsamlı kitabı sayılmıştır. Çünkü sahip olduğu ilmi birikimi bu eserle taçlandırmıştır. Dolayısıyla bu eser muhteva olarak *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eseri gölgede bırakmıştır.[179]

3. Eser hususi olarak kitap yazma niyetiyle kaleme alınmamıştır. Dolayısıyla talebeler arasında bir ders notu olarak kalmış olabilir. Ayrıca bir eserin mutlak mevcudiyeti kaynaklarda isminin yer almasına bağlı değildir.[180] Zira bazı tarih kaynakları söz konusu âlimin en meşhur birkaç eserine yer verebilir veya âlimin tüm eserlerine bu kaynaklarda yer verilmeyebilir. Bu durum Zeccâc'ın anlatıldığı biyografik eserlerde açıkça görülmektedir. Kaynaklarda Zeccâc'ın eserleri sayıldıktan sonra "**وغير ذلك**" tabiri geçmektedir.[181] Bu ifadenin zikredilmesi kuşkusuz sayılan kitaplar dışında Zeccâc'a ait başka eserlerin de varlığının söz konusu olduğu anlamına gelmektedir. Ele aldığımız *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı kitabın "*ve diğer eserleri*" tabiri kapsamında değerlendirilmesi pek muhtemeldir.

Eser içerik olarak ele alındığında henüz daha baş kısmında Zeccâc'ın en seçkin öğrencilerinden biri sayılan ve yer yer hocasının eserlerindeki eksiklikleri gidermeye çalışan Ebû Ali el-Fârisî'nin yorumları satır aralarından okunmaktadır. *"Ben bu eseri*

[178] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 4,7.
[179] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 8.
[180] Serkan Alkan İspirli, "Müellifi Bilinmeyen Bir Eser: 'Hikâye-i Mucizâtü'n-Nebi'", *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2017).
[181] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 1/49; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/411; Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/28.

hocama bir mecliste okudum" ifadesi[182], el-Habîr ism-i şerîfin tefsirinde "*Ebû İshâk bu kelimeyi Arapların şu sözünden almıştır*" cümlesi[183] ve yine Allah ism-i şerîfine değinildiğinde Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserinde buna yeterince dikkat çekmediği asıl *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* eserinde doğru bir kullanım olduğu zikredilmektedir.[184]

Son tahlilde şunu belirtmek gerekir ki, eserin içerik olarak incelenmesi ve muhakkik Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk'ın araştırma ve incelemeleri sonucu; eser her ne kadar klasik kaynaklarda sarih bir şekilde yer almasa dahi, konusu bir hadis tefsiriyle başladığı için hadis koleksiyonlarının içerisinde sıkışıp kalmıştır. İçerikteki atıflar ve bizatihi Zeccâc'a nispet edilmesi eserin sahibinin Ebû İshâk ez-Zeccâc olduğuna götüren ipuçları niteliğindedir.

1.2. Eserin Yazılış Amacı ve Zamanı

Eser hem muhaddis hem Mâlikî fakihi olan İsmâ'îl b. İshâk el-Ezdî el-Cehdamî (ö. 282/896)'nin Ebû İshâk ez-Zeccâc ile oturmuş oldukları bir ilim meclisinde Zeccâc'a yöneltmiş olduğu bir soruya matuf olarak kaleme alınmıştır.

"إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اِسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ "

> "Şüphesiz ki; Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Kim o isimleri sayarsa Cennet'e girer."[185]

Cehdamî bu hadîs-i şerîfte işaret edilen esmâ-i hüsnânın tefsir edilmesini Zeccâc'tan talep etmiş, o da eseri yazdırıp Cehdamî'ye takdim etmiştir.[186]

Bahsi geçen durum, dönemin ilim meclislerini ve âlimler arasındaki münasebeti açıkça gösteren bir tarihi vesika niteliğindedir. Nitekim Cehdamî'nin ölüm tarihi hicri 282 yılına tekabül etmektedir. Onun vefat ettiği tarihlerde Zeccâc henüz 41 yaşındadır. Doğumu 200'lerde olan Cehdamî ve Zeccâc arasında yaklaşık olarak kırk küsür yaş farkı bulunmasına rağmen ilmi münasebet devam etmiştir. Her ne kadar ilimde yüksek bir mevkide olunsa da özellikle iş, o alanda uzmanlaşmış ehline bırakılmıştır. Dolayısıyla

---

[182] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 21.
[183] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 45.
[184] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 25.
[185] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, thk. Komisyon (Mısır: es-Sultâniyye, 1311) "Şurût", 54, "Tevhîd", 97; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Mabaa'tü 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1955) "Zikr", 48.
[186] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 4,17.

büyüğün küçükten ilim almama gibi mütekebbir davranışlardan sakınıldığı ve âlimlerin birbirlerine karşı hürmet seviyesi apaçık bir şekilde gözler önüne serilmiştir.

Eser Cehdamî'nin vefat yılından hareketle Zeccâc'ın ilk eserlerinden biri olma niteliği taşımaktadır. Zira Zeccâc zikredilen zaman diliminde en fazla 41 yaşında ise ve kaynaklarda vefat ettiği yaşın yetmiş[187] veya seksen[188] olduğu rivayet edildiğine göre; henüz daha erken yaşlarda bu eser kaleme alınmıştır.

1.3. Nüshaları

Muhakkik eserin birden fazla nüshasının olabileceği ihtimaliyle hem kütüphanelerdeki yazmalara hem de ilim sahibi şahıslara müracaat ederek incelemelerde bulunmuştur. Ancak sonuç olarak bu eserin ikinci bir nüshasını bulamamıştır. Eser yegâne nüsha olarak kayıt altına alınmıştır.[189] Ayrıca eser sadece Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk tarafından tahkik edilmekte olup bunun dışında yayınlanmış başka bir tahkiki bulunmamaktadır.

1.4. Eserin Konusu ve Önemi

Ebû İshâk ez-Zeccâc eserinde, Allâh'ın güzel isimlerinin faziletine dair rivayet olunan hâdîs-i şerîfi aktarmış ve buna binaen hadiste geçen isimlerin ne anlama geldiğini lügat ve gramatik yönden muhtasar bir şekilde ele alıp kitabın çerçevesini belirlemiştir. Muhtasar oluşunun sebebi eserin İsmâ'îl b. İshâk el-Ezdî el-Cehdamî'nin talebiyle yazdırılmış olması ve temelde eser yazma niyetiyle kaleme alınmamış olmasıyla değerlendirilebilir.

Eser ağdalı bir dil kullanımından uzak, oldukça açık ve anlaşılır bir şekilde yazılmıştır. Uzun açıklamalardan sakınılmış olup mana daha kısa ve öz bir şekilde ifade edilmiştir.

el-Esmâü'l-hüsnâ'ya dair yapılan müstakil çalışmalarda el-esmâü'l-hüsnâyı başlı başına bir konu olarak ele alan eserlerin ilki ve en eskisi, Zeccâc'ın *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eseri olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla eser temel kaynak olma niteliğine sahiptir. Eser hem el-esmâü'l-hüsnâ hem de lügat ve tefsir çalışmaları için büyük önem taşımaktadır.

---

187 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/51.
188 Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 112; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*, 1/198.
189 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 6.

1.5. Eserde İstifade Edilen Kişiler/Kaynaklar ve Takip Edilen Metot

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın şifahen aktarıp talebesinin yazıya geçirmiş olduğu eserin ayetlerden[190], hadislerden[191], tefsir ilminden[192], Arapların kullanmış olduğu ifadelerden[193], dil bilginlerinin kullanımlarından[194] ve yoğun olarak şiirden beslendiğini söylemek mümkündür.[195]

Ebû İshâk ez-Zeccâc her isimde aynı yöntemi kullanmamakta, bazı isimlere kısaca değinmekte bazılarına ise kelimenin vezni, diğer kullanım biçimleri, ayet ve hadisteki kullanım şekli ve söz konusu isim ve manayı destekleyen şiire de değinerek uzun açıklamalara yer vermektedir. Örneğin, "el-Musavvir"[196] isminin sadece kökeni ve geldiği vezni zikredip kısa bir açıklama yaparken "el-Hâlık"[197] isminin sözlük anlamına, Araplardaki genel kullanım şekline, şiirden ve ayetten delil getirerek ismin Allah'a bakan yönüne uzunca değinmiştir. Öte yandan "el-Âhir" isminde ise sadece manasına yer vermekle yetinmiştir.[198]

Zeccâc, şerh ettiği isimlerin çoğunda kanıtlayıcı bir metot kullanmıştır. Oldukça muhtasar olan eserde 30[199] sureden 46 ayet şahit olarak getirilmektedir. Delil olarak getirilen ayetlerden el-Câmi' ism-i şerîfinde yer alan en-Nisâ 4/87, el-Halîm ism-i şerîfinde yer alan es-Sâffât 37/101, er-Rakîb ism-i şerîfinde yer alan Kâf 50/18, el-Kavî ism-i şerîfinde yer alan ez-Zâriyât 51/58, el-Muğnî ism-i şerîfinde en-Necm 53/48, el-Muksit ism-i şerîfinde el-Cin 72/15 ve el-Ehad ism-i şerîfinde yer alan el-İhlâs 112/1 ayetleri dışında geriye kalan tüm ayetlerde ayetin tamamına yer verilmemekte, sadece isimlerle bağlantılı olan kısımlara temas etmekle yetinilmektedir.

---

190 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 31.
191 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 59-61.
192 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 28.
193 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 30.
194 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 39.
195 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 22-34-40.
196 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 37.
197 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 35.
198 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 60.
199 Muhakkik Ahmed Yusuf ed-Dekkâk el-Hakîm ism-i şerîfinde "mutkin" manasına delil getirdiği ayeti en-Nahl/88 olarak zikretmiştir. Ancak söz konusu ayet en-Nahl olmayıp en-Neml/88 olacaktır.

Örneğin, “et-Tevvâb” ismi için ﴿غَافِرِ الذَّنبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾ ayetinin [200] yalnızca ﴿غَافِرِ الذَّنبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ﴾ kısmı delil olarak getirilmektedir. *Tefsîru esmâillâhi’l-hüsnâ* adlı eserde dipnotta zikrettiğimiz ayetler dışında şevâhit olarak getirilen bütün ayetler bu şekilde kaydedilmektedir. Muhtemel sebebinin ayetlerin uzunluk ve kısalığına bağlı olduğunu düşünmekteyiz.

Ebû İshâk ez-Zeccâc “el-Kâdir”, “el-Âhir”, “ez-Zâhir”, “el-Muktedir”, “el-Muahhir” gibi bazı isimlere ayetten hiç şahit getirmezken bazılarına birden fazla ayeti delil getirmektedir. Örneğin; “el-Muksit” isminde Hucurat ve Cin olmak üzere iki ayrı sureden şahit getirilmektedir.[201]

Zeccâc ism-i fâil, sıfat-ı müşebbehe veya mübalağal-ı ism-i fâil formunda gelen bazı isimlere ayetten delil getirirken bu deliller söz konusu ismin, fiil veznindeki haline bağlı olarak zikredilmektedir. Mübalağalı ism-i fâil formunda gelen “اَلْعَزِيزُ” ismine “فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ” ayetinde[202] bulunan tef‘îl babında mazi fiil formunda gelen “عَزَّزَ” delil getirilmektedir.[203] Aynı durum mübalağa anlamı taşıyan “الرزّاق” ism-i şerîfinde bulunmakta ve ﴿وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا﴾ ayetindeki[204] sülâsi mücerret mazi fiil “رَزَقَ” şahit olarak getirilmektedir.[205]

Bir başka husus ise yalnızca “el-Kayyûm” isminde görülen bir durum olarak incelenen ismin Bakara suresi 255. ayeti şahit olarak zikredilirken kıraat farklılığına değinilerek Hz. Ömer’in “اَلْحَيُّ الْقَيُّومُ” yerine “اَلْحَيُّ الْقَيَّامُ” şeklinde okuduğu zikredilmektedir.[206]

---

200 el-Mü’min 40/3.
201 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi’l-hüsnâ*, 62.
202 Yâsîn 36/14.
203 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi’l-hüsnâ*, 33.
204 en-Nahl 16/75.
205 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi’l-hüsnâ*, 38.
206 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi’l-hüsnâ*, 56.

İsimlerin manalarını anlamaya yönelik olan eserde bazı isimlerin yan anlamının da ayetle desteklendiği dikkat çekmektedir. "اَلْمُؤْمِنُ" isminin tasdik ve güven anlamını içerdiğine dair ayetten delil getirildikten sonra başka bir rivayete yer verilerek Allah'ın vahdaniyetine şahitlik anlamı barındırabileceği zikredilmekte ve böylesi bir durumun mümkün olabileceğini ispat etme şeklinde ﴿شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لاَ إِلَهَ إِلاَّ هُوَ﴾ *"Allah, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi (tanıklık etti)"* ayeti[207] delil gösterilmektedir.[208]

Arap dilinde hadislerle istişhâd yöntemi çerçevesinde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hadislerle istişhâdı kabul edenler, etmeyenler ve orta yolu takip edenler olmak üzere üç ayrı görüş ve taraftarın oluşumu dikkat çekmektedir. Ancak bu tartışmaların hicri yedinci ve sekizinci asırlarda yoğunlaştığı kaynaklarda zikredilmektedir.[209] Hicri 3 ve 4. yüzyılda yaşayan Ebû İshâk ez-Zeccâc *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eserinde isimlerin mana tespiti için hadisleri bir istişhâd yöntemi olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla hadisleri dilde delil olarak kullanmayı uygun görmektedir. Genel anlamda istişhâd olarak getirilen hadisler Peygamber Efendimizin (s.a.v) yapmış olduğu dualardan alınmakla birlikte duasında yer vermiş olduğu Allah'a hitap şekli delil olarak gösterilmektedir. Bu meyanda istişhâd olarak zikredilen hadisler ya bizzat ismin kendisiyle aynı veya yakın manayı taşıyacak şekilde getirilmektedir. Örneğin, "el-Mucîb" isminde Peygamber Efendimizin (s.a.v) yapmış olduğu يا مُجِيبَ دَعْوَةِ الْمُضْطَرِّينَ [210] duasında, "ez-Zâhir" isminde أنتَ الظَّاهِرُ فَلَيْسَ فَوْقَكَ شَيْءٌ [211] esmâ-i hüsnâdaki ismin bizzat karşılığı olarak gelmişken "el-Ğaffâr" isminde ismin asıl manası olan örtme, gizleme anlamından yola çıkarak يَا سَتَّارُ اُسْتُرْنا بِسِتْرِكَ الْجَمِيلِ duası delil olarak getirilmiştir.[212]

---

[207] Âl-i İmrân 3/18.
[208] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 31.
[209] Muhittin Uysal, "Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadislerle İstişhâd Mes'elesi", *Marife Dergisi* 1 (2006), 97-126.
[210] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 51.
[211] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 61.
[212] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 38.

Ebû İshâk ez-Zeccâc kendinden önceki bilginlerin yolunu takip ederek yoğun bir şiir istişhâdında bulunmaktadır. Tek bir döneme mensup şairlerin şiirleriyle sınırlı kalmamaktadır. Yaşadığı döneme kadar süregelen cahiliye, muallaka, Emevî ve Abbâsî dönemi şairleri olmak üzere genel şiir koleksiyonundan yararlanmaktadır. Eserde yer alan şairlerden başlıcaları şunlardır: Yahudi asıllı Câhiliye Arap şairi Semev'el el-Ezdî (ö. 560 [?])[213], muallaka şairi Tarafe b. Abd (ö. 564 [?])[214], Nemir b. Tevleb (ö. ?)[215], Emevî dönemi şairleri Cerîr b. 'Atıyye (ö. 110/728 [?])[216], A'şa Hemdân (ö. 83/702)[217], Kümeyt el-Esedî (ö. 126/744)[218], sahabi olan Ebû Züeyb el-Hüzelî (ö. 28/648-49)[219] ve zinanın helal kılınmasını istemekle meşhur olan ancak daha sonra Peygamber Efendimizin tavsiyesiyle isteğinden vazgeçen sahabe Ebû Kebîr el-Hüzelî[220], Hz. Osman döneminde yaşayan Accâc (ö. 97/715-16)[221], Amr b. Ma'dîkerib (ö. 21/641-42)[222] ve meşhur Abbâsî devri şairlerinden biri olan Ebu'l-Atâhiye (ö. 210/825 [?])[223].

Ebu İshâk ez-Zeccâc isimleri tefsir ederken beslendiği kaynaklara ve şahıslara çok az da olsa yer yer değinmektedir. Ancak bu merciler bütün eseri kapsayacak mahiyette değildir. Hocası Müberred'e dayandırdığı ve bunu zikrettiği sadece üç yer bulunmaktadır. Buralarda **قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ يَزِيدَ** [224] ibaresini kullanmıştır. Lügat ve nahiv âlimi olan Kutrub'a (ö. 210/825 civarı) cehren nispet ettiği üç yer vardır. Bunları **قَوْلُ قُطْرُبٍ**[225]**، حُكِيَ عَنْ قُطْرُبٍ**[226]**، قَوْلُ أَبِي عَلِيٍّ قُطْرُبٍ**[227] şeklinde zikretmektedir. Görüşüne yer verdiği bir diğer edebiyat ve dil âlimi ise, lügat ilmiyle uğraşan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî'den (ö. 231/846) rivayetlerde bulunan Muhammed b. Hasan el-Ahvel'dir.[228] Ebû

213 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 49.
214 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 59.
215 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 31.
216 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 33.
217 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 29-34.
218 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 22.
219 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 60.
220 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 34.
221 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 34.
222 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 43.
223 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 50.
224 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 24-31-32.
225 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 42.
226 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 40.
227 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 47.
228 Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 208; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/81.

İshâk el-Kerîm ismini zikrederken kendisinden bir nakilde bulunmaktadır.[229] el-Mü'min ism-i şerîfinde kendisinden nakil yapılan ve ismi zikredilen bir diğer âlim Basra mektebine mensup dil âlimi ve İmam Şâfiî'nin yakın dostu olan[230] Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (ö. 215/830)'dir.[231]

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın bazı dil bilginlerine muhalefet ettiği durumlarda olmuştur. Örneğin, "el-Vekîl" isminde Arap dili ve tefsir âlimi Ebû Zekeriyyâ Yahyâ el-Ferrâ'ya (ö. 207/822) muhalefet etmektedir. Ferrâ'nın isme vermiş olduğu *yeten* (**الكافي**) anlamının sözlüklerde ve kullanımda olmadığını, onun böyle bir manaya nasıl ulaştığına anlam veremediğini ifade etmektedir.[232] Söz konusu durum Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın gelenekten faydalanmasıyla birlikte yeri geldiğinde bağımsızlığını ortaya koyacak görüşlere sahip olduğunu ifade edecek ipucu niteliğindedir.

Ebû İshâk bazı tefsircilerin görüşlerine yer verip bizzat kim olduklarına değinmemektedir. Dolayısıyla bu görüşlerin kime ait olduğuna yer vermese dahi bu durum tefsir ilminden istifade ettiğini kanıtlamaktadır.[233]

Kime ait olduğunu belirtmeden **قَالَ أَهْلُ اللُّغَةِ** diyerek dil bilginlerinin görüşlerine yer verip bunu da bir delil yöntemi olarak kullanmaktadır.[234]

Ayet, hadis ve Arap şiirinin yanı sıra Araplarda yaygın olarak kullanılan manalara da ayrı bir önem atfetmektedir. Bir kelimeyi lafız-mana ilişkisiyle ele alırken aşağıdaki kavillere yer vermektedir.

- **إِعْلَمْ أَنَّ الْعَرَبَ تُعَبِّرُ عَنْ**[235]
- **وَقَدْ قَالُوا، وَكَذٰلِكَ قَوْلُهُمْ**[236]

[229] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 50.
[230] Hüseyin Elmalı, "Ebû Zeyd el-Ensârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).
[231] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 31.
[232] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 54.
[233] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 28-30.
[234] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 30-48.
[235] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 22.
[236] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 29.

- فِي وَضْعِ الْعَرَبِيَّةِ[237]

1.6. Eserin Muhteva Açısından Tahlili

Ebû İshâk ez-Zeccâc her bir ism-i şerîfin iştikâk yönünü ele almış olduğu esere *"Tefsîru esmâillahi teâlâ et-tis'at ve't-tis'în"* başlığıyla başlamakta ve eseri *"âhiru kitâbi tefsîri'l-esâmî"* sözüyle bitirmektedir.[238]

Eseri nakledenler aktarıldıktan sonra Ebû Hureyre'den gelen hadîs-i şerîf tam senediyle zikredilmektedir. Bu doğrultuda "أَحْصٰى" kelimesine uzun uzun değinilmektedir. İlk olarak kelimenin Araplarda yaygın olan kullanımına değinilmekte daha sonra farklı anlamlarının olduğunu ispat edecek şekilde üç farklı Arap şiirinden örnek verilmektedir. Kelimenin *"çokluk, bir şeyi saymak, akıl, güç yetirebilmek"* anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Zeccâc lügat anlamlarından ve delillerden sonra kendi şahsi kanaatine yer vermektedir. Söz konusu kelimenin, isimlerin çokluğu sebebiyle çok okuma veya Kur'ân'da farklı ayet ve surelerde yer aldığı için onları derleme ve anlayabilme veyahut tam manalarını düşünüp kavrama şeklinde anlaşılabileceğini ifade etmektedir. Burada Zeccâc'ın ders anlatma metodu hakkında da bilgi sahibi olabiliriz. Şüphesiz O, taassuptan uzak bir şekilde ihtimal ve görüşler çerçevesinde her bir anlama hakkını vererek konuyu ele almaktadır.[239]

Hadiste geçen "دَخَلَ الْجَنَّةَ" tabirinin mahiyeti üzerinde durmakta ve olası manaları ifade etmektedir. Söz konusu tabirin ibadetin neticesinde hasıl olacak sevap veya azaptan korunmak anlamlarına gelebileceğini zikretmektedir. Daha sonra Allah'ın isim ve sıfatlarıyla alakalı kelâmî tartışmalardan uzak kalarak Allah lafza-i celâlinin Allah'ın 99 isminden biri olduğunu açıklamaktadır.[240]

Allah lafzını her yönüyle ele aldıktan sonra rivayetlerde geçen Allah'ın bütün isimlerini saymakta, ilminin yettiği ve elverdiği kadar tefsir etmeye çalışacağını nakletmektedir. Allah'tan doğruyu bulmayı ve başarıyı diledikten sonra el-esmâü'l-hüsnânın tefsirine

[237] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 38.
[238] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 21,65.
[239] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 22-24.
[240] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 24.

geçmektedir. Eserin son kısmında, *isimlerin tefsiri kitabının* sonuna ulaşıldığına ve bu eserin nüshalanmasından Ebû İshâk ez-Zeccâc'a okunmasına kadar emeği geçenlerin kimler olduğuna değinmektedir. Ardından Ebû Ali el-Fârisî bu eseri kendi yazı hattıyla Ebû İshâk ez-Zeccâc'dan naklettiğine ve hocası Zeccâc'ın huzurunda okuyup rivayet silsilesinde adı geçen her bir şahsa hayır dualarında bulunarak bu nadide eseri sonlandırmaktadır.

Ebû İshâk ez-Zeccâc "el-Kâbidu el-Bâsit" ve "ed-Dârru en-Nâfi'" gibi iki zıt anlamlı ismin bir arada zikredilmesinin edebe uygun olacağını zikretmektedir. Bu iki zıt ismin birlikte zikredilmesi Allah'ın güç ve kudretinin tam bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. İki ismin cem olmasıyla tek bir manaya ulaşıldığını zikretmesi önem arz etmektedir.[241]

Zeccâc, aynı kökten türemiş olup aralarında anlamsal farklılıkların mevcut olduğu isimlere de dikkat çekmektedir. Bu duruma "er-Rahmân" ile "er-Rahîm"[242], "el-Gafûr" ile "el-Gaffâr"[243], "el-Melik" ile "el-Mâlik"[244], "el-Ahad" ile "el-Vâhid" isimleri[245] arasında bulunan ayrıma değinmesi örnek verilebilir.

"er-Rahmân" Allah'ın sıfatı iken "er-Rahîm" Allah'ın merhamet etme eylemidir. "er-Rahmân" Allah'a has bir sıfat olup umumi bir merhameti kapsarken "er-Rahîm" yalnızca rahmanın has kullarına özgüdür.[246]

"el-Gafûr" ile "el-Gaffâr" isimleri **فَعُولٌ** ve **فَعَّالٌ** vezinlerinde gelip mübalağa ifade eden iki isimdir. Kutrub'tan nakille, "Gaffâr" dünyada günahları setretmekle dünyaya bakan bir yönü ifade ederken, "Gafûr" ahirette kullarının günahlarını bağışlayan olarak iki farklı anlamı taşımaktadır. [247]

Konuyla ilgili bir başka örnek ise mülkünde olan her şeye ve herkese sözü geçen anlamına gelen "el-Melik" isminin, "el-Mâlik" isminden daha umumi bir mana barındırmasıdır.[248]

---

241 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 40-63.
242 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 28-29.
243 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 46.
244 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 30.
245 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 58.
246 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 28-29.
247 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 46.
248 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 30.

Kök olarak وَحَدَ kelimesinden türeyen أَحَدُ ismi Allah'ın sadece zatında bir olduğuna işaret ederken وَاحِدٌ ismi Allah'ın hem zatında hem de sıfatlarında bir olduğuna delalet eder.[249]

Zeccâc Allah'ın sıfatlarını zaman, mekân, cisim, hacim gibi sınırlayıcı ve maddeye indirgemeci her türlü teşbih ve yorumdan kaçınarak açıklamaktadır. Bu konuda hassasiyetini hemen hemen böylesi bir ihtimal barındıran her isimde özellikle vurgulamaktadır. Bu isimlere "el-Azîm"[250], "el-Kebîr"[251], "el-'Alî"[252], "el-Celîl"[253], "ez-Zâhir"[254] isimleri örnek verilebilir.

1.7. Eserde Yer Alan Sarf Kaideleri

1. فَعِيلٌ ve فَاعِلٌ vezinleri birçok sıfatı ifade etmede ortaktırlar.

Mübalağalı ism-i fâil kalıbı olan فَعِيلٌ vezni ile ism-i fâil kalıbı olan فَاعِلٌ vezni, özneyi nitelemek ve ifade etmek için gelen iki kalıptır. Her iki kalıp müştaktır. فَاعِلٌ fiili yapanın kim olduğunu ifade ederken فَعِيلٌ fiili yapan kişinin niteliğini belirtmektedir. Bu bağlamda Ebû İshâk ez-Zeccâc "el-Alîm" isminde عَلِيمٌ ve عَالِمٌ isimlerinin sıfatta ortaklıkları bulunan iki vezinle geldiklerini ifade ederek ikisinin de aynı manayı ifade ettiğini zikretmektedir.[255]

1. فَعِيلٌ vezni ism-i fâil manasını taşır.

[249] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 58.
[250] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 46.
[251] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 48.
[252] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 48.
[253] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 50.
[254] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 75.
[255] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 39.

Sülâsi fiil olup sıfat anlamı taşıyan fiiller ism-i fâil yapılınca **فاعلٌ** vezni üzere gelmezler. Söz konusu vezin yerine mübalağalı ism-i fâil kalıplarından biri olan **فُعْلٌ-فَعْلٌ-فُعالٌ-فَعيلٌ-فَعَلٌ** kalıplarından biri ile getirilirler.[256] Bu durumu Zeccâc "es-Semî'" isminde zikretmektedir. İsim, ism-i fâil manasını barındırmakla birlikte **فَاعِلٌ** kalıbında gelmeyip mübalağalı ism-i fâil kalıplarından biri olan **فَعِيلٌ** vezninde gelmiştir.[257] Aynı durumu "el-Hafîz" isminde zikretmekte olan Zeccâc, ismin fâiliyet manasını taşıdığını kaydetmektedir.[258]

2. **فَعِيلٌ** vezni ettirgen anlamı taşıyan if'âl babının ism-i fâili olan **مُفْعِلٌ** manasında gelmektedir.

Sülâsi mücerret fiillerin if'âl babına girmekle ettirgen anlamı taşıdığı bilinmektedir. **فَاعِلٌ**vezni "*yapan"* anlamı taşırken **مُفْعِلٌ** vezni "*yaptıran"* anlamı taşımaktadır. Bu doğrultuda **فَعِيلٌ** vezni bazen **مُفْعِلٌ** anlamı taşıyabilmektedir.[259] Ebû İshak ez-Zeccâc "er-Reşîd"[260], "el-Bedî'"[261], "el-Hasîb"[262], "el-Basîr"[263] ism-i şerîflerin mübalağalı ism-i fâil kalıbında olup müf'il manası taşımakta olduğunu zikretmektedir. Bu meyanda Râşid şeklinde ism-i fâil kalıbında olan bir kelime *doğru kimse* anlamına gelirken yine ism-i fâil kalıbı olan müf'il vezninde gelen *Mürşid* kelimesi ise *doğruya ileten* şeklinde anlam değişikliğine uğrar.

---

[256] Ebu'l-Bekâ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001), 4/88-2/246-4/88; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, thk. Abdülhamit Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfîkiyye, ts.), 3/328-3/356.

[257] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 42.

[258] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 48.

[259] İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 4/93; 'Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-vâfî*, 4/652.

[260] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 65.

[261] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 64.

[262] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 49.

[263] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 42.

3. فَعِيلٌ vezni aynı anda ism-i fail olan فاعلٌ ve مُفْعِلٌ kalıplarının her iki anlamını barındırır.

"el-Hakîm" ism-i şerîfinde farklı manaları ifade eden iki kalıbın anlamı mevcuttur. Dolayısıyla فَعِيلٌ vezninde gelen حَكِيمٌ ismi hem *hâkim/hükmeden* hem *muhkim/hükmettiren* anlamı taşımaktadır.[264]

4. فعولٌ ve فَعَّالٌ vezinleri mübalağa ifade temek için kullanılır.

Mübalağa vezinleri kıyasi ve gayr-ı kıyasi olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Kıyasi olanlar فَعِيلٌ-فَعِلٌ-مِفْعالٌ-فَعَّالٌ-فَعُولٌ olmak üzere beş tanedir.[265] Gayr-ı kıyasi vezinler ise oldukça fazla olup günümüz Arapçasında pek nadir kullanılmaktadır.[266] Ebû İshak ez-Zeccâc söz konusu kaideye "el-Gafûr" isminde değinmektedir. Mübalağa ifade eden فَعُولٌ vezni, Gafûr ismine işaret ederken فَعَّالٌ vezninde gelen Gaffâr ismi de yine mübalağa ifade etmektedir.[267]

5. فَعُولٌ vezni ism-i fâil ve ism-i meful manası taşımaktadır.

Mübalağa ifade eden فَعُولٌ vezni bazı durumlarda hem fiili yapan hem de fiilin yaptığı işten etkilenen olmak üzere iki manayı da taşıyabilmektedir.[268] Bu durum "el-Vedûd" isminde doğrudan görülmektedir. Zeccâc "el-Vedûd" isminde Allah'ın hem habîb (seven) hem de mahbûb (sevilen) olmak üzere iki şekilde nitelenebileceğini zikretmektedir. Nitekim söz konusu ifade sarf kaidelerine dayandırılarak الوَادُّ ve المَوْدُودُ şeklinde iki anlama da haizdir.[269]

---

[264] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 52.
[265] İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 4/88.
[266] Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3/351.
[267] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 46.
[268] İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 2/245.
[269] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 52.

6. فَعِيلٌ vezni ism-i meful manası taşımaktadır.

فَعِيلٌ vezni ism-i fâil manası taşıdığı gibi bazı kelimelerde ism-i meful anlamı da içerir. Bu duruma örnek olarak فَعِيلٌ vezninde gelen طَرِيدُ ve طَرِيحُ kelimeleri örnek olarak verilebilir. Nitekim bu iki kelime مَطْرُودٌ (kovulmuş) ve مَطْرُوحٌ (atılmış) anlamına gelmektedir.[270] Zeccâc bu kaideyi "el-Hamîd" isminde zikretmektedir. Her ne kadar isim فَعِيلٌ kalıbında gelip *çok övülmeye değen* anlamı taşısa da veznin kendi içinde mevcut olan mef 'uliyet anlamını taşıyarak اَلْمَحْمُودُ *(övülmüş)* anlamına gelmektedir.[271]

7. فَعُولٌ vezni ism-i fâil anlamı taşımaktadır.

فَعُولٌ vezninde gelen جَهُودٌ-حَقُودٌ-نَفُورٌ kelimeleri, جَاهِدٌ-حَاقِدٌ-نَافِرٌ anlamı taşımaktadır.[272] Ebû İshâk ez-Zeccâc "es-Sabûr" ism-i şerîfinde söz konusu kurala değinerek ismin fâiliyyet anlamı taşıdığını zikretmektedir.[273] Böyle bir ayrımı özellikle belirtmesinin yegâne sebebi فَعُولٌ vezninin, hem ism-i fâil hem ism-i meful anlamı taşımasıdır.[274]

8. إِلَاهٌ kelimesi فِعَالٌ vezninde gelmektedir.

Allah lafzı اللهُ şeklinde olup إِلَاهٌ kelimesinden türemiştir.[275] İsmin başında yer alan ال marifelik sebebiyle gelmemektedir. الله lafzındaki lâm-ı ta'rif, mahzuf olan fael fiilin bedelidir. Dolayısıyla İlah isminde bulunan hemzeye bedel olarak gelmektedir. Bedel olarak geldiği için marifelik fonksiyonunu kaybetmektedir. Allah lafza-i celâli mahza

[270] İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 2/246-3/299, 331, 360; 'Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/84.
[271] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 55.
[272] 'Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/84; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3/331.
[273] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 65.
[274] 'Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/84-4/591.
[275] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 25.

alemleşmiştir. Zeyd gibi özel bir isme dönüşmüştür. Nida edatı olan يا ile ال takılı bir isim (يَا الْزَيْدُ) art arda gelemezken Allah lafza-i celâli يا الله şeklinde zikredilmekte ve mana cihetinden alemleşip bir bütün parça gibi düşünülmektedir.[276]

9. Bazı isimlerin kökeninde asıl harfin değiştirilip yerine yakın mahreçli başka bir harfin getirilmesiyle *ibdâl* olgusunun ortaya çıktığına yer verilmektedir.

İbn Cinnî (ö. 392/1002) kök harflerden birinin yerine zaruretten veya dil zevkinden veyahut dildeki sanattan dolayı başka bir harfin getirilmesi olarak ifade ettiği ibdâl konusuna[277] Zeccâc, hemzeden ه harfine, vavdan أ harfine dönüşüm şeklinde iki ism-i şerîfte değinmektedir.[278]

Hemzenin ه harfine dönüşümü birçok kelimede görülmektedir. Örneğin; مَاءٌ kelimesinin aslı مَوَهٌ, شَاءٌ aslı شَوَهٌ, هَنَرَ aslı أَنَرَ, هَرَحَ aslı أَرَحَ şeklindedir.[279] Bir başka örnek ise لَهِنَّكَ قَائِمٌ asıl olarak لَإِنَّكَ قَائِمٌ şeklinde asıl olan hemze هاء harfine dönüşmektedir.[280]

Vav harfinin hemzeye dönüşümüne Esma ismi örnek verilebilir. أَسْمَاءُ ismi صَحْرَاءُ ve حَمْرَاءُ isimlerinde olduğu gibi فَعْلَاءُ veznindedir. İsmin aslı اَلْوَسَامَةُ kelimesinden türemiş وَسْمَاءُ şeklinde bir isimdir. Buradaki fethalı vav harfi hemzeye dönüşmektedir. Aynı durum وَنَاةٌ kelimesinde de görülmektedir. Söz konusu kelimedeki fethalı vav harfi hemzeye dönüşerek أَنَاةٌ kelimesi meydana gelmektedir.[281]

---

[276] İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 1/41.
[277] Ebu'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sırru sınâʿati'l-iʿrâb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000), 1/83.
[278] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 32-58.
[279] İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 3/76.
[280] İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 4/533.
[281] İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 1/382.

Ebû İshâk ez-Zeccâc vav harfinden hemzeye dönüşüm olan ibdâli "el-Ahad" isminde zikretmektedir. "el-Ahad" ism-i şerîfinde ismin aslı وَحَدَ kelimesidir. Vav harfi yakın mahreçli olan hemzeye dönüşmekte ve أَحَدٌ şeklini almaktadır.[282]

Hemzeden ه harfine dönüşümde "el-Müheymin" ismini zikreden Zeccâc, isminin aslının مُؤَيْمِنٌ olduğunu, kelimedeki hemzenin, هاء harfine ibdâl edilmiş olmasıyla isim el-Müeyminden el-Müheymine dönüştüğünü nakletmektedir.[283]

10. İf'al babının ism-i fâili مُفْعِل, فَعَلَ'den türeyen sülâsi mücerret bir fiilinin ism-i fâili ise فَاعِلٌ vezninde gelir.

Ebû İshâk ez-Zeccâc böyle bir ayrıntıya "el-Basîr" isminde değinmektedir. Zira bu isim müf'il kalıbında bir ism-i fâil anlamı taşımaktadır. Bu ise el-Basîr isminin if'âl babının أَبْصَرَ fiilinden türediğine işaret etmektedir. Zeccâc bu ayrıntıya yer vererek müf'il manasını gerekçelendirmektedir.[284]

1.8. Ebû Ali el-Fârisî'nin Eserdeki Rolü

Ebû Ali el-Fârisî, Zeccâc'ın seçkin talebelerinden biri olarak temayüz etmiştir. Hocasından salt bir şekilde ders almakla yetinmemiş, aksine hocasının geride bırakmış olduğu ilmî mirasa sahip çıkıp tashihlerde bulunmuştur. Bunun en büyük örneği, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın yazmış olduğu *Me'âni'l-Kur'ân* adlı esere tamamlayıcı nitelikte müstakil bir eser kaleme almış, ona *el-İgfâl* adını vermiştir. Kitabın giriş kısmında *"Ele alınacak konular Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın İ'râbü'l-Kur'ân adlı eserinde yer almaktadır. Söz konusu eserde atlanılıp üzerinde durulmayan, düzeltme gerektiren konular zikredilecektir"* ibaresi yer almaktadır.[285] Bu eserde Ebû Ali, hocası eseri tamamladıktan sonra tetkikatta bulunmaktadır. Ancak *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı eserde, eserin

[282] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 58.
[283] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 32.
[284] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 43.
[285] Ebû Ali el-Fârisî, *el-İgfâl*, thk. Abdullah b. Ömer el-Hac İbrâhîm (Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mecme'u's-Sekâfî, 2003), 38.

şifahi yolla Ebû İshâk'tan aktarımında kilit rolü Ebû Ali el-Fârisî üstlenmektedir. Kendisi, eserin son kısmında zikredildiği üzere rivayet zincirinin ilk sırasında yer almaktadır. Eseri kendi el yazısıyla yazmış ve daha sonra hocasına okumuştur.[286]

Eserin içeriği incelendiğinde Ebû Ali'nin rolü sadece bir nakilci, kâri' ve müdevvin değildir. Zikredilen niteliklerle birlikte yeri geldiğinde hocasının vermiş olduğu bilgiyi yorumlayıp izah etmekte, daha ağır basan muhtemel bir bilgi verip müreccih olmaktadır. Bazı kısımlarda ise hocasının zikretmiş olduğu mana ve yorumlara teveccüh etmektedir. Ebû Ali, eserde yapmış olduğu eklemeleri hocasının ifadesiyle karışmayacak şekilde "قَالَ أَبُو عَلِيٍّ" ibaresiyle belirtmektedir.[287]

Eserin henüz ilk kısmında Ebû Ali'nin "Ben bu eseri tek seferde ona (Zeccâc'a) okudum" açıklaması yer almaktadır.[288]

"el-Bâri'" ism-i şerîfinde Ebû Ali el-Fârisî, Zeccâc'ın yapmış olduğu açıklamaların daha iyi anlaşılabilmesi için ek olarak izahta bulunmaktadır. Zeccâc'ın zikretmiş olduğu *İnfisâl* manasından kastın suretlerin birbirinden ayırt edilmesi olarak anlaşılabileceğini ifade etmektedir.[289]

"el-Hâfid" isminde Zeccâc bizzat kelimenin zıttı olan اَلْإِرْتِفَاعُ ile ismi açıklayıp Araplarda mevcut kullanım şekline değinirken, Ebû Ali bu kullanımın da zıddını zikretmektedir. Bununla birlikte böylesi bir ifadenin kullanımının temel nedenini de açıklamaktadır. Daha sonra konuyu Allah'ın hikmetine bağlayarak sonlandırmaktadır.[290]

"el-Hakem" isminde Zeccâc, "el-Hakem" ve "el-Hâkim" isimlerinin aynı manaya geldiğini zikretmektedir. Ebû Ali el-Fârisî, Zeccâc'ın kısaca değindiği bu duruma izahatlarda bulunarak farklı örnekler verip böyle bir kullanımın mevcut olduğuna ve netice olarak aynı manayı ifade ettiğine dikkat çekmektedir.[291]

"el-Habîr" isminde Ebû Ali el-Fârisî adeta ismin tanımının tamamını kendisi yapmaktadır. Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın kelimenin aslını hangi kullanıma dayanarak ifade

[286] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 66.
[287] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 21-37-40-43-45-63.
[288] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 21.
[289] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 37.
[290] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 40.
[291] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 43.

ettiğini zikretmektedir. Bunun yanı sıra kendi günlük kullanımlarına dayanarak "el-Habîr" isminin "el-Âlim" manasını geldiğini kaydetmektedir. [292]

Ebû Ali el-Fârisî'nin eserdeki etkin rolünü "el-Muksit" isminde de görmekteyiz. Zeccâc söz konusu ismi âdil olma anlamıyla açıklayıp ayetlerden delil getirdikten sonra Ebû Ali el-Fârisî **قَالَ أَبُو عَلِيٍّ** diyerek ismin aslının pay anlamına gelen **قِسْطٌ** kelimesinden de alınabileceğini ve buna Araplarda böyle bir kullanımın olduğunu zikrederek delil getirmektedir.[293]

Sonuç olarak dikkat çektiğimiz hususlar göz önünde bulundurulacak olursa Ebû Ali el-Fârisî eserin daha iyi anlaşılmasında aktif bir rol oynamaktadır. Eserde özel bir konumunun olduğunu zikretmek kayda değer bir husustur.

1.9. Eserin Sonraki Çalışmalara Etkisi

Geçmişten günümüze mârifetullah çerçevesinde Allah'ı isimleriyle tanıma bir gelenek olarak süregelmiştir. Ayetlerde mevcut olan ilahi isimler ve bu isimleri bilip hıfzetmeye yönelik hadis-i şerîf, insanları manayı anlamaya sevk edecek şekilde deruni bir kavrayışla isimlere muttali olmaya itmektedir.

Allah'ın isimlerinin şerhiyle ilgili ilk çalışma Zeccâc'a nisbet edilmektedir. İsimlerin etimolojik açıdan ele alınıp bir bir açıklanmasıyla müstakil bir çalışma ortaya çıkarmıştır. İsimlerin anlamını, iştikâkını, delillerini zikrederek bu alana dair en eski/ilk eseri kendinden sonraki çalışmalara öncülük edecek şekilde sunmaktadır. Zeccâc ve sonrasında "el-esmâü'l-hüsnâ" temasıyla yapılan çalışmaların bir kısmını zikretmeyi uygun görmekteyiz.

1. Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923): *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*
2. Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949): *İştikâku esmâillâh*
3. Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950): *Kitâbü'l-İştikâk li esmâillâh*
4. Hattâb el- Hattâbî (ö. 388/998): *Şe'nü'd-du'â*
5. Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066): *el-Esmâ ve's-sıfât*

[292] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 45.
[293] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 63.

6. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072): *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*
7. Gazzâlî (ö. 505/1111): *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ*
8. İbn Berrecân (ö. 536/1142): *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*
9. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210): *Levâmiʿu'l-beyyinât*
10. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240): *Keşfü'l-maʿnâ an sirri esmâillâhi'l-hüsnâ*
11. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273): *el-Esnâ fî şerhi esmâʾillâhi'l-hüsnâ*
12. Sadreddin Konevî (ö. 673/1274): *Şerhu'l- esmâi'l-hüsnâ*
13. Afîfüddîn et-Tilimsânî (ö. 690/1291): *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*
14. Şerebâsî (1918-1980): *Mevsûʿatü lehü'l-esmâül-hüsnâ*

Zeccâc söz konusu eserini Cehdamî'nin hadis-i şerîfi anlamaya yönelik sorduğu soru üzere kaleme aldığını zikretmiştik. İlginçtir ki Zeccâc'tan sonra el-esmâü'l-hüsnâ'ya dair kaleme alınan eserlerin çoğunun yazılış nedeni aynı sebebe dayanmaktadır. Eserlerin çoğu, Allah'ın isimlerinin manasını öğrenmeyi isteyenlere karşılık olarak yazılmıştır.

İbn Huzeyme'ye şerh olarak Hattâbî'nin kaleme aldığı *Şeʾnü'd-duʿâ* adlı eserde, İbn Huzeyme'nin "kardeşlerimin duanın mahiyetini ve tesirli duaların neler olduğunu izah etmemi istemeleri beni kitabı yazmama iten sebep olmuştur" ifadesi[294], el-Kuşeyrî'nin; "Bizden, henüz yolun başında olanlara göz aydınlığı, iyice derinleşmiş kişiler için de hatıra olacak şekilde tezkir ilminin konularını içeren bir eser yazmamızı isteyenlerin sayısı arttı" demesi [295], Gazzâlî'nin; "Bir dost, benden Allah'ın isimlerini açıklamamı istedi ve bu konuda sorularını peş peşe yağdırdı" sözü[296] ve buna benzer ifadeler[297] Zeccâc'ın Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâsındaki eserin yazılış amacıyla paralellik göstermektedir.

---

[294] Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî, *Şeʾnü'd-duʿâʾ*, thk. Ahmed Yusûf ed-Dekkâk (Dâru's-Sekâfeti'l-'Arabî, 1984), 8.

[295] Ebu'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerim b. Hevazin Kuşeyrî, *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*, thk. Ahmed Abdülmün'im Abdüsselâm el-Halevânî (Beyrut: Dâru Azâl, 1986), 19.

[296] Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 19.

[297] Bk. İbn Berrecân, *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 26; İbnü'l-Arabî, *Keşfü'l-ma'nâ an sırri esmâillâhi'l-hüsnâ*, thk. Visâm el-Hatavî (Kum: İntişârât-ı Âyet İşrâk, 1392), 262.

Ebû İshâk ez-Zeccâc eserin dibacesinde bu konuyu ele alırken ilminin yettiğince konuyu açıklayacağını zikretmektedir. Bu konuda Allah'tan başarı ve doğru sonuçlara ulaşmak için hatadan korunmayı talep etmektedir.[298] Aynı hassasiyeti Kuşeyrî ve Gazzâlî'de de görmekteyiz. İsimlerin manasına tam vakıf olmak beşer kuvvetinin yetersiz kaldığı bir durum olarak ifade edilmekte[299] ve bu yolda muhtemel bir hatanın doğmasından dolayı konuya dair muhteriz bir tavır sergilenmektedir.[300]

Ebû İshâk ez-Zeccâc'tan sonra el-esmâü'l-hüsnânın iştikâkı, manası ve delillerini ele alan Zeccâc'ın talebesi Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî olmuştur. Zeccâcî, hocası Zeccâc'ın muhtasaran ele almış olduğu eserin daha kapsamlısını yazmış, Zeccâc'ın kullanmış olduğu delil yöntemi olan ayet, hadis, şiire ek olarak Arap mesellerine de yer vermiştir. Kitabın sonunda ismin iştikâkına dair başlı başına bir bab ele almıştır.[301]

Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî *İştikâku esmâillâh* adlı eserinde Zeccâc'tan birçok yerde doğrudan veya dolaylı olarak alıntı yapmaktadır. Allah lafzının aslının **الإله** olduğu hususunda[302], **المالك** isminin iştikâkında[303] ve **العليم** isminde Zeccâc'tan nakilde bulunmaktadır.[304] **السلام** isminin manasında Zeccâc'ın eserde zikrettiği anlamın birebir aynısına eserinde yer vermektedir.[305]

388 yılında vefat eden el-Hattâbî, *Şe'nü'd-du'â* adlı eserinde "el-Azîz" isminde Ebu İshâk ez-Zeccâc'ın şâhit olarak getirdiği şiirin birebir aynısını delil olarak zikretmektedir.[306] "er-Rakîb" ism-i şerîfinde de Zeccâc'ın adını zikredip, ondan nakilde bulunarak ismin hafîz (koruyan) anlamına geldiğini belirtmektedir.[307]

Lügat, garip kelimeler ve sözlükler tarandığında Zeccâc'tan azımsanmayacak derecede alıntı yapıldığı görülmektedir. Bunların başında el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luga* adlı eseri

---

[298] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 26.
[299] Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ*, 19.
[300] Kuşeyrî, *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*, 19.
[301] Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, thk. Abdülhüseyn el-Mübârek (Müessesetü'r-Risâle, 1986), 255.
[302] Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 29.
[303] Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 46.
[304] Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 55-59.
[305] Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 215-216.
[306] Hattâbî, *Şeʾnü'd-duʿâʾ*, 47.
[307] Hattâbî, *Şeʾnü'd-duʿâʾ*, 71.

gelmektedir. En çok itibar edilen sözlüklerden biri olan Tehzîbü'l-luga'da "el-Adl"[308], "er-Rahmân"[309], "er-Rahîm"[310], "eş-Şekûr"[311], "el-Basîr"[312], "es-Selâm"[313], "el-Bedî'"[314], "es-Sabûr"[315], "el-Azîz"[316], "el-Mecîd"[317] ism-i şerîflerinde Zeccâc'a ait görüşler mevcuttur.

İbn Manzûr'a (ö. 711/1311) ait *Lisânü'l-'Arab'*da sadece ism-i şerîflerle sınırlı kalınmayarak oldukça yoğun bir şekilde Zeccâc'tan alıntılar yapılmıştır. İsm-i şerîf bağlamında "el-Mukît"[318], "el-Basîr"[319], "el-Bâsit"[320], "el-Adl"[321], "er-Rahmân"[322], "es-Selâm"[323], "el-'Afuvv"[324] isimlerinde Zeccâc'ın görüşlerine başvurulmaktadır.

Edebiyat ve dil âlimi olan İbn Sîde (ö. 458/1066) *el-Muhassas* adlı eserinde "Allâh"[325], "Rahmân" ve "Rahîm"[326] isimlerinde Zeccâc'tan alıntılar yapmaktadır. Bunun yanı sıra *Kitâbü'l-ʿAyn* formatında yazmış olduğu *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-aʿzam* adlı lügat çalışmasında "el-Azîz"[327], "el-Hak"[328] ism-i şerîflerinde Zeccâc'ın görüşlerine başvurmaktadır.

Safedî (ö. 764/1363) *Tashîhu't-tashîf ve tahrîru't-tahrîf* adlı eserinde "el-Kuddûs"[329] isminde Zeccâc'ın isim ile alakalı görüşüne yer vermektedir.

---

308 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 2/123.
309 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 5/33.
310 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 5/33.
311 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 10/12.
312 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/123.
313 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/310.
314 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 2/143.
315 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/122.
316 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 1/64.
317 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 10/359.
318 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/75.
319 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/64.
320 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/260.
321 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/433.
322 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/231.
323 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/291.
324 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/75.
325 Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Cefâl (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 1996), 5/230.
326 İbn Sîde, *el-Muhassas*, 5/225.
327 İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-aʿzam*, 1/74.
328 İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-aʿzam*, 2/472.
329 Salâhuddîn Halîl b. 'İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *Tashîhü't-tashîf ve tahrîrü't-tahrîf*, thk. es-Seyyid eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1987), 413.

Müfessir ve Arap dili âlimi olan Vâhidî (ö. 468/1076), *et-Tefsîru'l-basît* adlı eserinde "el-Hasîb" isminin manası için Zeccâc'ın görüşüne başvurmaktadır.[330]

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr* adlı çalışmasında "el-'Alîm"[331] ve "el-Mâlik"[332] isimlerinde Ebû İshâk ez-Zeccâc'tan rivayette bulunmaktadır.

İbnü'l-Enbârî, (ö. 328/940) halkın manasına vakıf olmadan dua, tesbihat ve günlük konuşmalarda kullanmış olduğu kelime, deyim ve atasözlerini açıkladığı *ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs* adlı eserinde "el-Hakîm"[333] ve "es-Samed"[334] isimlerini açıklarken Zeccâc'a ait görüşlere yer vermektedir.

Sonuç olarak el-esmâü'l-hüsnâ konusunda günümüze ulaşmış olup müstakil eser hüviyetine sahip olan *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* ve Allah'ın isimlerine dair Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın görüşleri, kendisinden sonraki çalışmalarda etkin bir rol oynamaktadır. Hem tefsir kitaplarında hem sözlüklerde Zeccâc'ın nakilleri muteber görülüp birçok eserde yer almaktadır.

---

330 Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Komisyon (Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1430), 4/65.

331 Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422), 1/53.

332 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr*, 1/49.

333 Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 1/80.

334 İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs*, 1/82.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. ZECCÂC'IN "*TEFSÎRU ESMÂİLLÂHİ'L-HÜSNÂ*" ADLI ESERİNİN TAHLİLİ VE ŞÂHİTLERİ

Ebû İshâk ez-Zeccâc *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ* adlı mezkûr eserinde isimlerin genel ve özel manalarına değinmektedir. İsimlerin iştikâkı, vezni, bulunduğu vezin dışında sahip olduğu manaya yer vermektedir. Doğrudan isimlerin manasını zikrederek isimler üstünde cereyan eden kelâmî tartışmalara değinmemektedir.

Zeccâc isimleri mana yakınlığı yönünden veya mevcut herhangi bir gruplandırma olmaksızın hadis-i şerîfte varit olduğu sırayla bir bir tefsir etmektedir. Hadis-i şerîf tam senediyle zikredilmekte olup aşağıda yer aldığı şekilde kaydedilmektedir.

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ: حَدَّثَنِي صَفْوَانُ بْنُ صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ: حَدَّثَنَا شُعَيْبُ بْنُ أَبِي حَمْزَةَ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنْ الأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً غَيْرَ وَاحِدٍ مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الجَنَّةَ، هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ المَلِكُ القُدُّوسُ السَّلَامُ المُؤْمِنُ المُهَيْمِنُ العَزِيزُ الجَبَّارُ المُتَكَبِّرُ الخَالِقُ البَارِئُ المُصَوِّرُ الغَفَّارُ القَهَّارُ الوَهَّابُ الرَّزَّاقُ الفَتَّاحُ العَلِيمُ القَابِضُ البَاسِطُ الخَافِضُ الرَّافِعُ المُعِزُّ المُذِلُّ السَّمِيعُ البَصِيرُ الحَكَمُ العَدْلُ اللَّطِيفُ الخَبِيرُ الحَلِيمُ العَظِيمُ الغَفُورُ الشَّكُورُ العَلِيُّ الكَبِيرُ الحَفِيظُ المُقِيتُ الحَسِيبُ الجَلِيلُ الكَرِيمُ الرَّقِيبُ المُجِيبُ الوَاسِعُ الحَكِيمُ الوَدُودُ المَجِيدُ البَاعِثُ الشَّهِيدُ الحَقُّ الوَكِيلُ القَوِيُّ المَتِينُ الوَلِيُّ الحَمِيدُ المُحْصِي المُبْدِئُ المُعِيدُ المُحْيِي المُمِيتُ الحَيُّ القَيُّومُ الوَاجِدُ المَاجِدُ الوَاحِدُ الصَّمَدُ القَادِرُ المُقْتَدِرُ المُقَدِّمُ المُؤَخِّرُ الأَوَّلُ الآخِرُ الظَّاهِرُ البَاطِنُ الوَالِي المُتَعَالِي البَرُّ التَّوَّابُ المُنْتَقِمُ العَفُوُّ الرَّؤُوفُ مَالِكُ المُلْكِ ذُو الجَلَالِ وَالإِكْرَامِ، المُقْسِطُ الجَامِعُ الغَنِيُّ المُغْنِي المَانِعُ الضَّارُّ النَّافِعُ النُّورُ الهَادِي البَدِيعُ البَاقِي الوَارِثُ الرَّشِيدُ الصَّبُورُ».[335]

[335] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. İbrahim 'Atve 'Avd (Mısır: Matba'ati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Deavât", 45.

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ	الرَّحْمَنُ	الرَّحِيمُ	المَلِكُ	القُدُّوسُ	السَّلَامُ	المُؤْمِنُ	المُهَيْمِنُ	العَزِيزُ	الجَبَّارُ
المُتَكَبِّرُ	الخَالِقُ	البَارِئُ	المُصَوِّرُ	الغَفَّارُ	القَهَّارُ	الوَهَّابُ	الرَّزَّاقُ	الفَتَّاحُ	العَلِيمُ
القَابِضُ	البَاسِطُ	الخَافِضُ	الرَّافِعُ	المُعِزُّ	المُذِلُّ	السَّمِيعُ	البَصِيرُ	الحَكَمُ	العَدْلُ
اللَّطِيفُ	الخَبِيرُ	الحَلِيمُ	العَظِيمُ	الغَفُور	الشَّكُورُ	العَلِيُّ	الكَبِيرُ	الحَفِيظُ	المُقِيتُ
الحَسِيبُ	الجَلِيلُ	الكَرِيمُ	الرَّقِيبُ	المُجِيبُ	الوَاسِعُ	الحَكِيمُ	الوَدُودُ	المَجِيدُ	البَاعِثُ
الشَّهِيدُ	الحَقُّ	الوَكِيلُ	القَوِيُّ	المَتِينُ	الوَلِيُّ	الحَمِيدُ	المُحْصِي	المُبْدِئُ	المُعِيدُ
المُحْيِي	المُمِيتُ	الحَيُّ	القَيُّومُ	الوَاجِدُ	المَاجِدُ	الوَاحِدُ	الصَّمَدُ	القَادِرُ	المُقْتَدِرُ
المُقَدِّمُ	المُؤَخِّرُ	الأَوَّلُ	الآخِرُ	الظَّاهِرُ	البَاطِنُ	الوَالِي	المُتَعَالِي	البَرُّ	التَّوَّابُ
المُنْتَقِمُ	العَفُوُّ	الرَّؤوفُ	مَالِكُ المُلْكِ	ذُو الجَلَالِ وَالإِكْرَامِ	المُقْسِطُ	الجَامِعُ	الغَنِيُّ	المُغْنِي	المَانِعُ
الضَّارُّ	النَّافِعُ	النُّورُ	الهَادِي	البَدِيعُ	البَاقِي	الوَارِثُ	الرَّشِيدُ	الصَّبُورُ	ﷻ

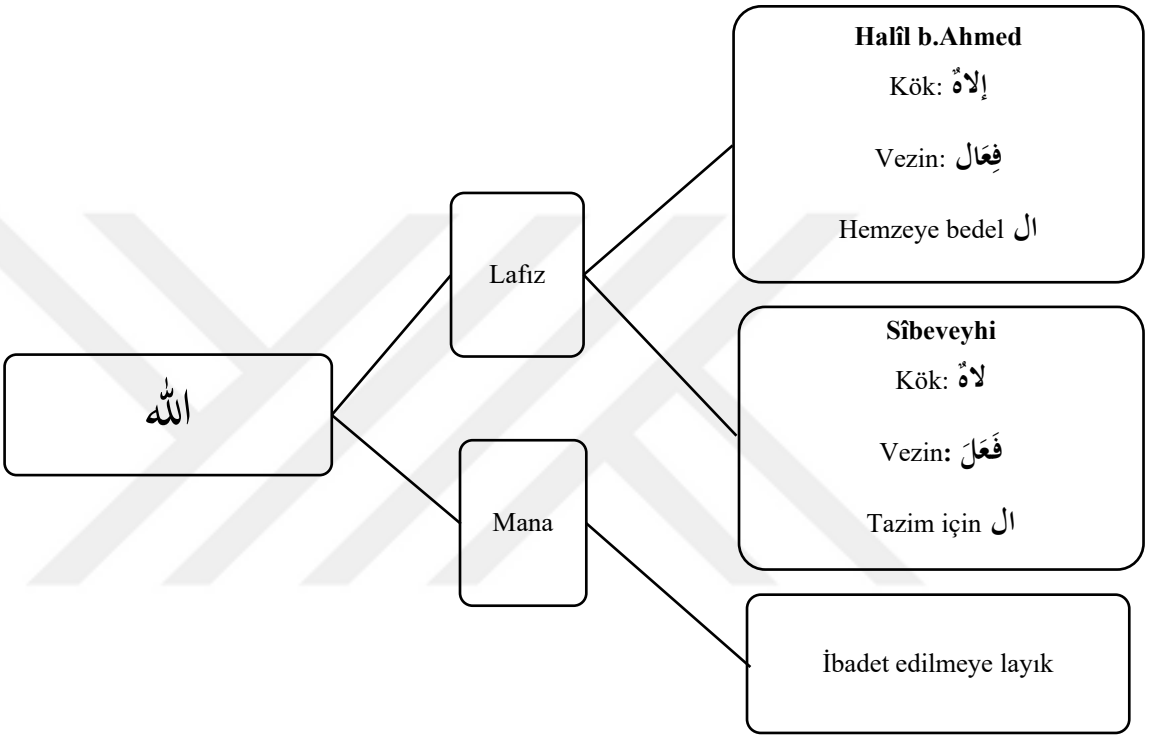
Aşağıda yer verilecek el-esmâü'l-hüsnâlar, Zeccâc'ın tespit ve ifadelerine göre değerlendirilecektir.

1.1. الله

Zeccâc'a göre Allah lafza-i celâli lafız ve mana yönü olmak üzere iki şekilde ele alınmaktadır. Lafız yönüyle incelendiğinde kelimenin aslı "**إِلَاهٌ**" veya "**لَاهٌ**" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.**إِلَاهٌ** kelimesi **فِعَالٌ** vezni gibidir. **إِلَاهٌ** kelimesindeki hemzeye "**إ**" bedel olarak elif lam takısı "**ال**" gelmektedir. Tıpkı **أُنَاسٌ** kelimesinde olduğu gibi

buradaki hemzeye bedel olarak elif lam takısı gelmekte ve **النَّاسُ** şeklinde okunmaktadır. Bu hususta Halîl b. Ahmed'in görüşü esas alınmaktadır.

لَاهٌ : **فَعَلَ** vezni gibidir. İ'lâl kaidesi sebebiyle **لَاهَ** şekline dönüşmüş ve başına tazim/yüceltme için elif lam takısı gelmiştir.[336]

Zeccâc Allâh lafza-i celâlini mana ve lafız olarak zikrettikten sonra söz konusu ism-i şerîfin müştak olup olmadığına dair iki görüşün olduğunu ve bu görüşlerin temellendirmelerini aktarmaktadır. Sonuç olarak kendi kanaatini zikretmektedir.[337]

Zeccâc, Allah lafza-i celâlinin müştak olup **وَلِهَ– يَوْلَهُ** kökünden türediğini iddia edenlerin görüşlerini doğru bulmamaktadır. Bu kök **تَفَعُّل** vezninde kullanılınca **تَوَلَّه** formuna girip *deli divane olma, aklını kaçırma* anlamlarına gelecektir. Âlimlerin iştikâk konusunda

[336] Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahîm Etfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 1/102; Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 25.
[337] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 25.

ittifak ettikleri lafız **تَأَلَّه** olup hemze ile okunuşudur. Bu sebeple asıl kök **يَأْلَهُ–أَلِهَ** şeklinde olmalıdır. Nitekim bu görüşü destekleyecek şöyle bir şiir delil olarak aktarılmaktadır:

لِلّٰهِ دَرُّ الْغَانِيَاتِ الْمُدَّهِ سَبَّحْنَ وَاسْتَرْجَعْنَ مِنْ تَأَلُّهِي

Araplarda kişi kendisini Allah'a yakınlaştıracak bir amelde bulunduğunda "**تَأَلَّهَ فُلَانٌ**" *filan kişi kendisini Allah yoluna adadı* anlamında bir tabir kullanıp *ilah* kelimesini hemze ile kullanmaktadır. Bu durumda Zeccâc kelimenin aslının hemzeli okunuşu olan ilah olduğunu ve bu ismin müştak olmadığı görüşünü benimsemektedir.[338]

1.2. اَلرَّحْمٰنُ

"Rahmân ve Rahîm" merhamet ve şefkati ifade eden iki isimdir. Bunlar birbiriyle ilintili olduğu için arasındaki nüansı ifade etme amacıyla birlikte zikredilecektir. Rahmân Allah'ın zâtıyla kâim olduğu bir sıfattır. Rahîm ise Allah'ın fiilidir. Allah'ın fiili kullarına merhametli oluşu olarak ifade edilmektedir. Şüphesiz ﴿**وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا**﴾ *"O, müminlere karşı çok merhametlidir"*[339]ve ﴿**إِنَّهُ بِهِمْ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ**﴾ *"Allah onlara karşı çok şefkatli ve merhametlidir"* [340] ayetlerinde Allah'ın kullarına karşı merhametli oluşu, Allah'a nisbet edilen bir fiil olarak addedilmektedir. Rahmân, Allah'ın merhamet ile mevsuflanmış halidir. Rahîm ise, (**اَلرَّاحِمُ بِرَحْمَتِهِ**) merhametiyle kullarına şefkatte bulunan anlamında ism-i fâil formunda bir isimdir.[341]

Rahmân ismi yalnızca Allah'a hastır. Bazı tefsircilere göre Allah'ın yarattığı her şeye merhamet etmesi anlamına gelir. Söz konusu umumi merhamet bütün mahlukatın yaratıcısı olması hasebiyle rızık dağıtmasıdır. Rahîm ise Cenâb-ı Hakk'ın merhametinin

338 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 25, 26.
339 el-Ahzâb 33/43.
340 et-Tevbe 9/117.
341 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 28, 29.

yalnızca inanan kullarına münhasır kılınmasıdır. Kulların iman etmesi nedeniyle yaratıcının, kullarını kesintiye uğramadan daimî bir şekilde ahirette rızıklandırmasıdır. [342]

Rahmân ve Rahîm isimlerinin iştikâkı ile alakalı iki görüş öne sürülmektedir.

1. Her iki isim mastar olan **رَحْمَةٌ** kökünden türemiştir. Kökleri bir olmasıyla birlikte Rahmân ismi **فَعْلَانُ** vezninde gelip vasfı mübalağa etmek için kullanılmaktadır. Burada ifade edilen mübalağa merhametin bütün mahluklara umumiyeti hususunda ortaya çıkmasıdır. Nitekim Araplarda kullanılan (**فُلَانٌ غَضْبَانُ**) ve (**إِنَاءٌ مَلْآنُ**) tabirlerinde **غَضْبَانُ** ve **مَلآنُ** kelimeleri **فَعْلَانُ** vezninde olup kabın dopdolu, filan kişinin de çok öfkeli olduğunu ifade edecek şekilde mübalağa için kullanılmaktadır.

2. Rahmân ve Rahîm, vezinleri değiştirilerek birbirini tekid etme sebebiyle tekrar mahiyetinde ard arda gelen iki isimdir. Nitekim Tâhâ suresinin 78. ayetinde Musa (as.) ile Firavun kıssasında ﴿فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ﴾ "*Deniz onları amansızca sarıverdi*"[343] cümlesinde **غَشِيَ** kelimesinin tekidi ifade edecek şekilde art arda kullanımı bu duruma bir örnektir. Söz konusu durum **هُوَ جَادٌّ ومُجِدٌّ , بَيْنَ زَيْدٍ وَبَيْنَ عَمْرٍو ,اَلْمَالُ بَيْنِي وَبَيْنَ زَيْدٍ** ifadelerinde *beyne* ve *câd/mücid* kelimelerinin kullanımında olduğu gibi pekiştirmek amacıyla kullanılmaktadır.[344]

1.3. اَلرَّحِيمُ

Rahîm ism-i şerîfi daha önce zikredildiği için tekrar açıklanmamıştır.

[342] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 28.
[343] Zeccâc, Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ, 25; Tâhâ 20/78.
[344] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 28, 29.

1.4. اَلْمَلِكُ

Zeccâc'ın aktardığına göre **ملك** fiili sözlükte bağlamak, kuvvetlendirmek, birleştirmek anlamına gelir. Araplar iyi bir hamur elde edince **مَلَكْتُ الْعَجِينَ** tabirini kullanırlar. Keza evlenmiş bir kadın evlilik bağıyla eşine bağlandığı için **إملاك المرأة** denilir. Mülk (**اَلْمُلْكُ**) kelimesi damme ile okununca "egemenlik, güç", milk (**اَلْمِلْكُ**) şeklinde kesra ile okunursa "elin sahip olduğu şey/sahip olunan mal", **اَلْمَلْكُ**/fetha ile okununca mastar manasında "bir şeye sahip olma" anlamına gelir. Melik, hükümranlığı altında bulunan her şeye sözü geçen yaratıcı anlamındadır. Burada ince bir anlam vardır. Şüphesiz her hükümdar,mâlik idaresi altında bulunanlara sözünü geçiremez. Ancak Cenâb-ı Hak azametiyle bütün hakimlerin hakimidir. **اَلْمَلِكُ** kelimesi **اَلْمَالِكُ** sözcüğünden daha umumi bir lafızdır.[345]

1.5. اَلْقُدُّوسُ

Zeccâc'ın tespitine göre "Kuddûs" isminin iki telaffuz şekli vardır. Damme ile **قُدُّوسٌ**, fetha ile **قَدُّوسٌ** şeklinde okunabilir. Temiz olma, kusurdan arınık olma anlamlarına gelir. Nitekim Araplar, içinde yıkanıp temizlenme amacıyla kullandıkları derin kova anlamına gelen **اَلسَّطْلُ** kelimesine **قُدُسٌ** tabirini kullanmaktadır. Bunun yanı sıra kelimenin aslının Süryanice olup **قُدْشَا** aslından türediğini ve Süryaniler'in dualarında istiğfar ve temizlenme anlamında **قَدِّيشَ قَدِّيشَ** ifadesini kullandığını ileri sürenler olmuştur. Ancak Araplar zamanla, zikrolunan kelimeyi kendi literatürlerine alıp kullanmışlar ve bu kelime sonuç olarak ta'ribe uğramıştır. Kuddûs ism-i şerîfine ayetten şevâhid getirecek olursak

[345] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 30.

Mâide suresi 21. ayette ﴿اُدْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ *"Allah'ın sizin için yazdığı kutsal topraklara girin"*[346] zikredilen mukaddes tabiri *temiz* veya *kutsanmış* olarak tefsir edilmektedir.[347]

1.6. اَلسَّلَامُ

﴿وَاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾ *"Cahiller, onlara laf attığı zaman 'selâm' deyip geçen kullardır"* [348] ayetindeki "selâm" kelimesi, Rahmân'ın has kullarının sergilemiş olduğu bir tavır olarak yer almaktadır. Ayetteki *"selâmen"* kelimesi Zeccâc tarafından تَبَرَّأ مِنْ (yüz çevirmek) anlamında tefsir edilmektedir. Ebû İshâk ez-Zeccâc hocası Müberred'din selâm kelimesine dört mana verdiğini zikretmektedir.

1. سَلَّمَ kelimesinin mastarıdır.
2. سَلَامَةٌ kelimesinin cem'idir.
3. Allah'ın isimlerinden biridir.
4. Bir ağaç ismidir.[349]

Allah'ın isimlerinden biri olduğuna delil olarak ﴿اَلسَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ﴾ *"esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir"* [350] ayeti gösterilmektedir. Selâm esenlik, huzur anlamına gelir. Nitekim Arapların سَلَّمَ اللهُ عَلَى فُلَانٍ ibareleri Allah'ın kul üzerindeki güven ve emniyetini ifade etmektedir. Hem

346 el-Mâide 5/21.
347 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 30.
348 el-Furkân 25/63.
349 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 30; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/309.
350 el-Haşr 59/23.

Cahiliye hem de İslami dönemde yaşamış olan şair Nemir b. Tevleb [351] şu beytinde *selâm* ifadesini *kusurlardan münezzeh olma* anlamında kullanmaktadır.

سَلَامُ الْإِلٰهِ وَرَيْحَانُهُ وَرَحْمَتُهُ وَسَمَاءُ دِرَر

غَمَامُ يَنْزِلُ رِزْقَ الْعِبَادِ فَأَحْيَا البِلَادَ وَطَابَ الشَّجَر

"Allah'ın selâmı, tabiatının hoş kokusu, rahmeti ve gökyüzünün bereketi
Bulutlar kulların rızıklarını indirir, ülkeleri diriltir, ağaçlar yeşerir."[352]

1.7. اَلْمُؤْمِنُ

"Mü'min" inanma, güvenme anlamına gelen **آمَنَ/يُؤْمِنُ/إِيمان** fiilinin ism-i fâilidir. Esasen Cenâb-ı Hak kendi şanını mü'min olarak nitelemektedir. Bunu gerekli kılan sebep Allah'ın kendi vahdaniyetine ve birliğine şahit olması, şüphesiz bu şahitlikle vahdaniyetini tasdik etmesidir. Nitekim ﴿شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لاَ إِلَهَ إِلاَّ هُو﴾ *"Allah, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi"*[353] ayeti bunu destekler niteliktedir.[354]

Basra dil ve edebiyat âlimi Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) îmân kelimesini (**مَا آمَنْتُ أَنْ أَجِدَ صَحَابَةً**) *"Ben dostlar bulacağıma inanmadım"* cümlesinde iman kelimesini güvenme, inanma anlamında kullanmaktadır. Nitekim Yusuf (as.), kardeşleri kuyuya attıktan sonra babalarına onun bir kurt tarafından yendiğini ve ﴿وَمَا أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لنا﴾ *"Biz*

[351] Sabahattin Can, *en-Nemir b. Tevleb'in Divanının Tema ve Üslup Açısından İncelenmesi* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Murad Ahmad Belal, *Nemir b. Tevleb el-Uklî'nin Şiirinde Üslûp* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).
[352] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 31.
[353] Âl-i İmrân 3/18.
[354] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 31.

doğru söyleyen kimseler olsak ta sen bize inanmazsın"[355] demişlerdir. Ayetteki mü'min kelimesini *inanma* olarak zikretmektedirler.[356]

Yaratılmış mahluklar için kullanılan mü'min kelimesi, güvenilir kişi anlamını ihtiva eder. Yaratılmış kulların, yaratıcılarını mü'min olarak nitelemeleri, Allah'ın azabını hak etmeyen kulların söz konusu azaba uğramayacaklarına dair Allah'a güven duyması olarak ifade edilmektedir.[357]

İsmin kökenine dair iki görüş mevcuttur.

1. اَلْأَمَانُ: Allah'ın yaratmış olduğu kullarının azaptan emin olması demektir. Kulların bu hususta güven duymaları anlamına gelir. Nitekim Araplar iki kişi arasında güven oluştuğu zaman آمَنَ فُلَانٌ فُلَانًا ifadesini kullanırlar.

2. اَلْإِيمَانُ: Tasdik etme anlamına gelip iki mana ifade etmektedir.

- Allah'ın inanan kullarının iman ve doğruluğunu tasdik etmesi.
- Allah'ın kullarına vadettiği şeyi gerçekleştirmesi.[358]

1.8. اَلْمُهَيْمِنُ

"Müheymin" isminin iki anlamı vardır. Birincisi, şahit manasına gelir. Nitekim Müberred'den nakille aralarında tartışma çıkan iki bedeviden biri diğerine أَلَكَ مُهَيْمِنٌ؟ "*Şahidin var mı?"* şeklinde soru yöneltmektedir. Yine aşağıdaki Arap şiirinde *şahit* anlamında bir kullanım zikredilmektedir.

وَلَا تَدَّخِرْ قَوْلًا فَأَنْتَ الْمُهَيْمِنُ

"Sen şahit iken sakın bir şey saklama"

Müheymin isminin ikinci anlamı ise *koruyan* ve *gözetleyen* demektir. Bu ismin müştak ve gayr-ı müştak olduğunu ileri sürenler vardır. Müştak olduğunu düşünenler ismin

[355] Yûsuf 12/17.
[356] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 31.
[357] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 32.
[358] Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 221-223.

aslının اَلْمُؤَيْمِنُ olduğunu ve buradaki hemzenin هاء harfine dönüştüğünü zikretmektedir. Bu kullanımın örnekleri Arap şiirlerinde ve mesellerinde oldukça fazladır. ه harfiyle kullanılan هَرَقَ fiili (هَرَقْتُ الْمَاءَ، وَأَرَقْتُهُ) ve هَنَرَ fiilinde (هَنَرْتُ الثَّوْبَ، وَأَنَرْتُهُ) ه harfleri أ harfine dönüşmektedir.[359]

1.9. اَلْعَزِيزُ

"Azîz" ismi, galip gelmek, üstün olmak ve güçlü olmak anlamına gelen "ع ز ز" kökünden türemiştir. Arap geleneğinde rakibini yenen şahıs için عَزَّنِي فُلَانٌ عَلَى الْأَمْرِ ifadesi kullanılır. ﴿فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ﴾ *"Üçüncüyle destekledik"*[360] ve ﴿وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ﴾ "*Bu tartışmada bana baskın çıktı."*[361] ayetlerinde عَزَّ ve عَزَّزَ fiilleri, baskın çıkmak, desteklemek, galebe çalmak anlamına gelir ve söz konusu ismin manasını destekler. Azîz, Allah'ın sıfatlarından olup, herhangi bir şeyin kendisine galip gelmesi imkansızdır.[362]

1.10. اَلْجَبَّارُ

"Cebbâr" ismi جَبَرَ fiilinden türemiştir. Büyüklük ve yücelik anlamına gelir. جَبَّار ismi, جبر fiilinin mübâlağalı ism-i fâil formunda aynel fiilin şeddelenmesi şeklinde bir türeyişe sahiptir.[363] Nitekim Araplar kemik gelişimini ifade etmek için جَبَرَ اللهُ الْعَظْمَ ifadesini kullanmaktadır. Bunun yanı sıra büyüklük ve yüceliği ifade etmek için insan elinin yetişemeyeceği kadar uzun hurma ağacına نَخْلَةٌ جَبَّارَةٌ denilmektedir. Dilcilerin, mevsuk bir dil kullandığı için şiirlerine önem verdiği Ebü'ş-Şa'sâ' Abdullâh b. Rü'be el-Accâc'ın

[359] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 32-33.
[360] Yâsîn 36/14.
[361] Sâd 38/23.
[362] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 33-34.
[363] Zeccâcî, İştikâku esmâillâh, 240.

(ö. 97/715-16) ifadelerinde de aynı manayı görmek mümkündür. قَدْ جَبَرَ الدِّينَ الْإِلٰهُ فَجَبَرَ "*İlâh dinini yüceltti ve din yüceldi"*. Şüphesiz Allah, yüce sıfatları ve ayetleri ile yaratmış olduğu mahluklardan üstündür.[364]

1.11. اَلْمُتَكَبِّرُ

اَلْكِبْرُ kelimesinden türeyip تَفَعَّلَ formunun ism-i fâil şeklinde مُتَفَعِّلٌ kalıbına girmiş halidir. Ebû İshâk ez-Zeccâc تَفَعُّل kalıbının kişinin ehil olmadığı bir şeyi üstlenmesi ve o vasfa sahipmiş gibi göstermesi anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda kişinin kendisini yumuşak, halim selim olmaya zorlaması ve büyüklenmesi anlamında تَحَلَّمَ فُلَانٌ وَتَعَظَّمَ ifadesinin kullanıldığını zikretmektedir. Söz konusu yergi içeren ifadeler Allah'tan gayrısını niteleyecek vasıflardır. Şüphesiz Allah'ın bu vasıflardan uzak olup benzeri olmayacak şekilde güç ve azamet sahibi olduğu ifade edilmektedir. Tefe'ul kalıbının bu manada kullanımı sadece Cenâb-ı Hakka mahsustur. Dolayısıyla el-Mütekebbir sıfatını taşımaya layık bir yaratıcıdır.[365]

1.12. اَلْخَالِقُ

"Hâlık" ismi خلق-يخلق fiilinin ism-i fâil formuna geçmiş hali olup takdir manasına gelmektedir.[366] Takdir, ölçüm manasında olup Araplar tarafından bir şeyi ölçmek için خَلَقْتُ الشَّيْءَ خَلْقًا ifadesi kullanılmaktadır. أَنْتَ إِذَا قَدَّرْتَ أَمْرَكَ، قَطَعْتَهُ bir işe başladığın zaman o işi kesin sonuca bağlarsın, kesin yaparsın anlamında bir işe başlamak ve o işi bırakmadan tamamlamak şeklinde ifade edilmektedir.[367]

Ebû İshâk ez-Zeccâc bu hususta zalim lakabıyla meşhur olan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin (ö. 95/714) Irak'a vali olarak atandığı sırada besmelesiz bir şekilde okuduğu

[364] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 34-35.
[365] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 35.
[366] Zeccâcî, İştikâku esmâillâh, 166.
[367] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 35-36.

hutbeyi delil olarak zikretmektedir. Bunun yanı sıra zalim Haccâc'ın şiirini delil olarak kullanmanın sebebini dile getirmektedir. Nitekim Haccâc'ın ölümüne sevinen hatta sevinçten ağlayanların olduğu kaynaklarda kaydedilirken[368] Ebû İshâk ez-Zeccâc, böyle bir şahsın şiirine fasih olduğu için yer verdiğini zikretmektedir. [369]

İsim, yaratıcı anlamında ﴿فَتَبَارَكَ اللهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ *"Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir"*[370] ayet-i kerimesinde geçmektedir. Buradaki mana insanın hayat bulması, dünyaya gelip yetişmesi, büyümesi, Allah'ın kulunu yaratıp yaratma işini nihayete erdirmesi ve onu terbiye etmesi gibi manalara gelebileceği ifade edilmektedir.[371]

1.13. اَلْبَارِئُ

"el-Bârî" بَرَأَ "yarattı" fiilinden ism-i fâildir. "Allah mahlukatı yarattı" anlamında بَرَأَ اللهُ الخَلْقَ ifadesinde olduğu gibi فَطَرَ "yarattı" anlamına gelir. Ayrıca hastalıktan, borçtan kurtulma anlamında da kullanılır. Bir başka kullanım ise mahluklar birbirinden ayrıştırıldığı zaman bu ayrıştırmayı yapana Bârî denir. Şüphesiz Allah insanların suretlerini birbirinden farklı yaratmıştır. Bu durum hayvanlarda ve bitkilerde de kendini göstermektedir. At ve eşek arasında sureten farklılık vardır. Bu farklılık Allah'ın el-Bârî olduğunun bir göstergesidir. Mahluk ile mebru' terimleri birbirinden farklıdır. Her mahluk mebru'dur ancak her mebru' mahluk değildir. Halk yoktan var etme iken ber' bir şeyi bir şeyden yaratma/ayrıştırma anlamına gelir.[372]

1.14. اَلْمُصَوِّرُ

"Musavvir" صُورَةٌ kökünden türemiş صَوَّرَ-يُصَوِّرُ fiilinin tef'îl kalıbında مُفَعِّل vezninde ism-i fâil formuna girmiş halidir. Allah bütün suretlere herhangi bir şeyi model almadan kendi ilmiyle şekil vermektedir. Allah'ın "el-Hâlık", "el-Bârî" ve "el-Musavvir" olan üç

[368] İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).
[369] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 35.
[370] Mü'minûn 23/14.
[371] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 36-37.
[372] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 37.

ismi, yaratma terimiyle ilintili olup Kur'ân'da ﴿هُوَ اللهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ﴾[373] *"O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah'tır."* art arda zikredilmektedir.[374]

1.15. اَلْغَفَّارُ

غَفَرَ kökünden türemiş olan "el-Ğaffâr" ismi, فَعَّالٌ veznine mübalağalı ism-i fâildir. Örtmek, saklamak anlamına gelir. Araplar elbisenin kiri saklayıp örtmesi için اُصْبُغْ ثَوْبَكَ، فَهُوَ أَغْفَرُ لْلِوَسَخِ "elbiseni boya, zira o kiri daha çok örter" ifadesini kullanmaktadır. Yüce Allah'ın kullarını örtme şekli şüphesiz ki ona kulluk edenlerin günahlarını bağışlamak, hatalarını örmek ile gerçekleşmektedir.[375]

1.16. اَلْقَهَّارُ

"el-Kahr" kelimesinin temel anlamı boyun eğdirmek üstün gelmek olarak zikredilmektedir. Dişi deveyi sakinleştirmek için قَهَرَ فُلَانٌ النَّاقَةَ "filan kişi deveyi sakinleştirdi, üstesinden geldi" ifadesi kullanılır. Allah vahdaniyetine delalet eden ayetlere karşı inkârcı davrananlara yaratmış olduğu mahluklardan güç ve kudretiyle daha üstün olması ve dünya hayatında yarattığı her şeyi ölüm, son bulma ile karşı karşıya bırakması ile kulları üzerindeki üstünlüğünü kanıtlar niteliktedir.[376]

---

[373] el-Haşr 59/24.
[374] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 37.
[375] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 37-38.
[376] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 38.

1.17. اَلْوَهَّابُ

"Vehhâb" ism-i şerîfi وَهَبَ/يَهَبُ/هِبَةً fiilinden türemiş mübalağalı ism-i fâil formunda فَعَّالٌ vezninde bir isimdir. Hibe, herhangi bir şeyi karşılıksız olarak başkasına vermek anlamına gelir. Şüphesiz Allah karşılıksız verenlerin en cömerdidir.[377]

1.18. اَلرَّزَّاقُ

Kendisinden faydalanmanın mübah olduğu her şeye rızık denir. Söz konusu rızık ayet-i kerimede ﴿وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا﴾ *"Katımızdan kendisini güzel bir şekilde rızıklandırdığımız"*[378] şeklinde geçmektedir. Allah çokça rızık veren anlamında mübalağalı ism-i fâil şeklinde Rezzâk sıfatına sahip bir yaratıcıdır.[379]

1.19. اَلْفَتَّاحُ

فَتَحَ-يَفْتَحُ fiili açmak anlamına gelir. Söz konusu ifade zamanla terimleşmiş, aralarında düşmanlık olan iki kişinin arasını bulduğu için toplumda hâkim konumunda olanlara Fatih denmektedir. Arabuluculuk anlamını ihtiva eden şöyle bir beyit aktarılmaktadır:

أَلَا أَبْلِغْ بَنِي عَمْرٍو رَسُولًا فَإِنِّي عَنْ فَتَاحَتِكُمُ غَنِيُّ

"Benî 'Amr'a bir elçi gönder.
Çünkü sizin arabuluculuğunuza ihtiyacım yok"

Allah azze ve celle hak ile batılın arasını açtığı ve hak yolu izah edip batılı çürüttüğü için el-Fettâh sıfatıyla vasıflanmaktadır.[380]

---

377 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 38.
378 en-Nahl 16/75.
379 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 38.
380 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 39.

1.20. اَلْعَلِيمُ

"el-Alîm" (اَلْعَلِيمُ) ve "el-Âlim" (اَلْعَالِمُ) isimleri, kalıpları farklı olmasına rağmen aynı manada kullanılır. Zira فَاعِلٌ ve فَعِيلٌ vezinleri birçok sıfatı ifade etmede ortak kullanılan kalıplardır. فَاعِلٌ ism-i fâil kalıbıyken, فَعِيلٌ vezni mübalağalı ism-i fâil olup hem fâil hem de sıfat anlamını barındırır.[381] Aşağıdaki beyit, عَرِيفٌ kelimesinin عَارِفٌ manasında kullanıldığı gibi kalıplar arasındaki ortak manayı gösterecek niteliktedir.[382]

أَوْ كُلَّمَا وَرَدَتْ عُكَاظَ قَبِيلَةٌ بَعَثُوا إِلَيَّ عَرِيفَهُمْ يَتَوَسَّمُ

"Ukâz panayırına her bir kabile geldiğinde aralarında dikkatle inceleyen en bilgiç insanı bana gönderirler."

Lugat âlimi olan Kutrub (ö. 210/825 civarı) "el-Alîm" isminin Allah'ın gaybî bilgisini ifade ettiğini zikretmektedir.[383]

1.21. اَلْبَاسِطُ-اَلْقَابِضُ

"el-Kâbid ve el-Bâsit" ism-i şerîflerinin birlikte zikredilmesi Allah'ın kudretinin tam olarak anlaşılmasını ifade eder. el-Kabîd قبض-يقبض fiilinin ism-i fâili, el-Basît بسط-يبسط fiilinin ism-i fâil formunda gelmiş halidir.[384] "el-Kâbid" daraltan anlamına gelirken "el-Bâsit" genişleten anlamına gelir. Rızkın genişliği veya darlığı mutlak bir denge üzere olmayacağı için bu isimleri birbirinden bağımsız ve ayrı olarak kullanılıp Allah'a nispet edilmesi doğru kabul edilmemektedir. Edep mucibince iki isim birlikte kullanılmalıdır. Nitekim Arapların yaygın kullanımında da bu iki ismin birlikte kullanıldığını görmekteyiz. إِلَى فُلَانٍ قَبْضُ أَمْرِي وَبَسْطُهُ "benim işimin bütün kontrolu onun elindedir"

---

381 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 39.

382 el-Fâtır 35/38. ayette de إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ alîm ism-i fâil manasında kullanılmıştır.

383 Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 40.

384 Zeccâcî, İştikâku esmâillâh,97-99.

bu ifadeyle kişi bütün işlerini o şahsa havale etmek ister. Yine konu bağlamında Araplar لَيْسَ إِلَيْكَ مِنْ أَمْرِي بَسْطٌ وَلَا قَبْضٌ وَلَا حَلٌّ وَلَا عَقْدٌ ifadesini kullanmaktadır.[385]

1.22. اَلْخَافِضُ

"Hafd" kelimesi yükseklik ifade eden اِرْتِفَاعُ kelimesinin zıddıdır. Araplar sükûnet, yumuşaklık ve huzur ifadesi için فُلَانٌ فِي خَفْضٍ مِنَ الْعَيْشِ "filan kişi yaşamında sükûnet, huzur içindedir" ifadesini kullanmaktadır. Ebû Ali el-Fârisî söz konusu ifadenin zor bir yaşamın tam zıddı olduğunu kaydetmektedir. Allah kendisine düşmanlık edip alçalmayı hak edenleri alçaltır ve kullarından yükselişi hak edenleri yükseltir. Bütün bu durumlar Allah'ın hikmetinin gereği olarak vücut bulur.[386]

1.23. اَلرَّافِعُ

Yüceltme, yükseltme anlamına gelen رافع kelimesi, رَفَعَ fiilinin ism-i fâilidir. Şüphesiz Allah hak eden kullarını dünya ve ahirette yüceltmektedir. Dünyada kullarını inanç boyutuyla destekleyip konumlarını yüceltmekte, ahirette ise bulundukları mevkileri yükseltmektedir. Dünya ve ahiret nimetleri hususunda şükür ve hamd yalnızca O'na mahsustur.[387]

1.24. اَلْمُعِزُّ

Şerefli, saygın, değerli olmak anlamına gelen عَزَّ fiili, Allah'ın veli kullarından dilediğini şerefli kılması anlamına gelmektedir. Bir şeyi şereflendirmek, saygın kılmak üç şekilde olur.

1. Hüküm ve fiil cihetinden şereflendirilmek

[385] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 40.
[386] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 40.
[387] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 41.

Allah'ın birçok veli kuluna bulunduğu ikram gibi hem mevkice hem durum olarak bir yücelik ihsan etmesidir.

2. Sadece hükmen şereflendirilmek

Allah'ın imtihan olarak dindar kullarını dünya malı hususunda bol rızıklandırmamasıdır. Öyle kullar ki Allah ile olan irtibatlarında onlardan daha üstün hiç kimse olmaz. Ancak dünya malında sabır gösterecekleri için Allah onları ahirette mükafatlandıracaktır.

3. Sadece fiilen şereflendirilmek

Allah kendisine düşmanlık eden kullarına dünyada bol rızık verip, dünya nimetleri içinde yüzdürürken ahirette daimî bir azap içinde bırakacaktır.[388] Dünya hayatında sahip olduğu bu nimetler kendisi için geçici bir başarı hükmünde olup Allah tarafından kendisine mühlet verilecektir.[389]

1.25. اَلْمُذِلُّ

Alçak, hakir, zelil olmak anlamına gelen ذَلَّ/يَذِلُّ/ذِلّةً fiilinin if'âl babının ism-i fâili şeklinde gelmiştir. Allah zalim, zorba ve haddi aşan kullarını zelil eder anlamına gelir.[390]

1.26. اَلسَّمِيعُ

"es-Semî'" Allah'ın isim ve sıfatlarından biridir. İsm-i fâil (فَاعِلٌ) manasında فَعِيلٌ vezninde gelip mübalağalı ism-i fâil formuna girmiştir. Kutrub سَمِيعٌ ve سَامِعٌ arasında şöyle bir nüansın olduğunu ifade etmektedir. Semî' Allah'ın gizli şeyleri işittiğini ifade ederken Sâmi' kelimesi Allah'ın her şeyi işittiği anlamına gelir.[391]

---

[388] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 41.

[389] Âl-i İmrân 3/176. ayette إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ (Onlar için verdiğimiz fırsat ancak günahlarını arttırmaya yarıyor. Onlar için alçaltıcı azap vardır) istidrâc hükmünü destekler niteliktedir.

[390] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 42.

[391] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 42.

سَمِعَ fiili, işitmenin yanı sıra cevap verme, kabul etme anlamına da gelir. Namaz kılan kişinin rükûdan kalkarken tesmi‘ ifade eden سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ cümlesindeki semia‘ fiiline اِسْتَجَابَ manası verilip *"Allah hamdedenin hamdini kabul eder"* şeklinde tefsir edilmektedir. Söz konusu mana Basra ekolü dil ve edebiyat âlimi Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *en-Nevâdir fi'l-luga* adlı eserindeki beytinde görülmektedir. Beyitte geçen يَسْمَعُ ifadesi لَا يُجِيبُ anlamında kullanılmaktadır.[392]

دَعَوْتُ اللهَ حَتَّى خِفْتُ أَلَّا يَكُونَ اللهُ يَسْمَعُ مَا أَقُولُ

"Allah'a öyle bir dua ettim ki; ettiğim duaları kabul etmeyeceğinden korkacak kadar dua ettim."

1.27. اَلْبَصِيرُ

"el-Basîr" ismi, if'âl babının ism-i fâil kalıbı olan مُفْعِلٌ manasında olup فَعِيلٌ vezninde gelmiştir. Söz konusu durum ism-i fâil kalıbında olan مُؤَلِّمٌ kelimesinin أَلِيمٌ formuna girip acıtan manasını almasında da görülmektedir.[393]

1.28. اَلْحَكَمُ

Aslı (ح ك م) olan isim sözlükte engelleme, yasaklama, mâni olma anlamlarına gelir. Yargıç manasında kullanılan *hâkim*, aralarında husumet olan iki şahıs arasındaki olası zulmü engellediği için bu ismi almıştır. Aynı bağlamda atın kontrolünü sağlamak ve huysuzluğunu engellemek için ağzına takılan geme حَكَمَة denmektedir. Keza eski

[392] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 42.
[393] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 42.

hükümdarlar اُحْكُمْ فُلَانًا عَنْ ذٰلِكَ الْأَمْرِ ibaresini "falan kişiyi şu işten men et" anlamında kullanmışlardır.[394]

اَلْحَكَمُ ve اَلْحَاكِمُ kelimeleri mana yönünden birdir. Nitekim Ebû Ali el-Fârisî bu durumu فُلَانٌ سَالِمٌ وَ سَلَمٌ cümlesinde olduğu gibi her iki kelimenin barış, huzur sahibi anlamlarına geldiğini ifade etmektedir.[395]

Allah yaratmış olduklarına hükmedendir. Zira ahiret hayatına kendisinden başka hükmedecek kimse yoktur. Dünya hayatında hükümdar konumunda olan şahıslar yalnızca Allah'ın sahip olduğu hükmetme gücünden yararlanabilmektedirler.[396]

1.29. اَلْعَدْلُ

"el-Adl" isminin aslı عَدَلْتُ عَنِ الطَّرِيقِ cümlesinde görüldüğü üzere vazgeçmek, bırakmak, terk etmek anlamlarına gelir. Adl kelimesinin adaletli, insaflı, tarafsız, eşit davranan manalarında kullanılması Allah'ın hak ile hükmedip adaletsizlikten vazgeçmesine mebni kılınmaktadır.[397]

1.30. اَللَّطِيفُ

اَللُّطْفُ kökünden türemiş olan latîf ismi gidişatı gizlemek, düşüncede titiz olmak anlamlarına gelir. Latîf kelimesinin üç farklı kullanımı vardır. Bir şahsın küçük cüsseli, minyon olduğunu ifade etmek için فُلَانٌ لَطِيفٌ denildiği gibi, gittiği yolu gizlemek için belli amaçlara tevessül edip kurnaz davrananlara da aynı ifade kullanılmaktadır. فُلَانٌ لَطِيفٌ فِي عِلْمِهِ ibaresindeki mana kişinin keskin bir zekaya sahip olduğu anlamına gelir. Söz konusu ifadeler doğrultusunda Allah kulların hiç bilmeyeceği şekilde gizlice ve yine

[394] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 43.
[395] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 43.
[396] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 44.
[397] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 44.

onların hiç ummadığı bir biçimde maişetlerini temin sebepleri yaratarak onlara ihsanda bulunur.[398]

1.31. اَلْخَبِيرُ

Ebû Ali el-Fârisî'nin ifadesiyle Ebû İshâk ez-Zeccâc'a göre "el-Habîr" ismi, Arapların *yeri yarma* anlamında kullanmış olduğu خَبَرْتُ الْأَرْضَ cümlesindeki ifadeyi ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra bilmek ve bir şey hakkında bilgi sahibi olmak anlamına gelmektedir. Bir şeyi bilmek için ilk olarak ondan haberdar olmak gerekir. Bu iki durum ayrılmaz bir bütün olduğu için Ebû İshâk ez-Zeccâc ayrıntılı olarak ele almamaktadır. "Habîr" isminin "âlim" manasına geldiği aşağıdaki şiirde vurgulanmaktadır.

إِذَا لَاقَيْتِ قَوْمِي فَاسْأَلِيهِمْ كَفَى قَوْمًا بِصَاحِبِهِمْ خَبِيرًا

"Kavmimle karşılaştığın zaman onlara sor.
Bir kavme bilge olarak dostları yeter"[399]

1.32. اَلْحَلِيمُ

"el-Halîm" ismi, lâzım fiil olan حلم fiilinin mübalağalı ism-i fâili şeklinde gelmiştir.[400] Cezada aceleci davranmayıp mühlet veren anlamına gelmektedir. Ancak Allah'ın mühlet vermesi cezalandırmayacağı anlamına gelmez. Halîm sıfatı insanların da nitelendiği bir sıfattır. ﴿فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ﴾ *"Bunun üzerine kendisine akıllı ve iyi huylu bir erkek çocuğu olacağını müjdeledik"* ayetindeki[401] halîm (iyi huylu) kelimesi, erkek çocuk anlamına gelen ğulâm isminin sıfatı olmuştur.[402]

1.33. اَلْعَظِيمُ

"el-Azîm" Allah'ın şanının ve hükümranlığının ne kadar yüce olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu yüceliği cisimsel olarak algılamamak gerekir. Zira cisim Allah'ın yaratmış

[398] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 44.
[399] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 45.
[400] Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 96.
[401] es-Sâffât 37/101.
[402] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 45-46.

olduğu mahluklar için geçerli olan bir kavramdır. Allah zamandan, mekândan, cisimden münezzehtir.[403]

1.34. اَلْغَفُورُ

غَفَرَ fiilinin فَعُولٌ vezninde mübalağalı ism-i fâili olarak gelmiştir. Araplar bir şeyi örtme manasında غَفَرْتُ الشَّيْءَ ibaresini kullanmaktadır. Aynı kök ve manaya sahip olup mübalağa ifade eden فَعُولٌ veznindeki غَفُورٌ ismi ile yine mübalağa ifade eden فَعَّالٌ veznindeki غَفَّارٌ ismi iki ayrı isim olarak zikredilmektedir. Arap dilinde peş peşe gelen bir ifade varsa bunun bir amaca hizmet etmesi gerekir. Nitekim bir amaç söz konusu değilse bu haşv olur. Gafûr ve Gaffâr isimlerindeki mübalağa yalnızca Cenâb-ı Hak için zikredilir. فُلَانٌ تَرُوكٌ لِلْفَوَاحِشِ، تَرَّاكٌ لَهَا gibi bir ibarenin insan için söz konusu olması doğru karşılanan bir durum değildir. Çünkü insanlar için kullanılan mübalağalara insan hiçbir zaman nihai olarak ulaşamamıştır. Dolayısıyla insanlar için kullanılan mübalağa ifadeleri sınırlı ve mecazidir. Ancak Cenâb-ı Hakk onun nihayetinde olup hakiki olarak manayı ihtiva etmektedir. Dolayısıyla Kutrub tarafından, "Gafûr" ismi ahirette günahları bağışlayan olarak zikredilirken, "Gaffâr" ismi dünya hayatında günahları örtüp kusuru gün yüzüne çıkarmayan şeklinde ifade edilmektedir. Bu bağlamda Ebû İshâk ez-Zeccâc Kutrub ile aynı görüştedir.[404]

1.35. اَلشَّكُورُ

شَكَرَ kelimesinin فَعُولٌ formuna girmiş halidir. Sözlükte "ortaya çıkma" manasına gelmektedir. Nitekim Araplar hayvanların memesinin sütle dolmasına شَكِرَ الضَّرْعُ ifadesini kullanmaktadır. Söz konusu memenin dolma işlemi görünür olduğu için zuhuru ifade etmektedir. Benzer durum دَابَّةٌ شَكُورٌ ifadesinde hayvanın hızlı bir şekilde semiz

[403] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 46.
[404] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 46-47.

hale gelmesi ve bunun neticesinde hayvan yetiştiricisinin hayvan üzerindeki olumlu etkisinin ortaya çıkması anlamını taşımaktadır. Şükür, kulların verilen nimete karşı yaratıcısına duyduğu minnet ve hoşnutluğun açığa çıkması olarak ifade edilebilir. Zikredilen hoşnutluk ve minnet duygusu, Allah'ın verdiği nimetin sağladığı güzellik için yeterli olmasa bile kulun bu fiiliyatı yerine getirmesi Allah'ın şükür eylemini kabul edeceği anlamını ihtiva etmektedir. [405]

1.36. اَلْعَلِيُّ

عَلَا/يَعْلُو fiilinin mübalağalı ism-i fâili olan فَعِيلٌ vezninde gelmiştir. Allah güç ve şerefiyle yaratmış olduğu her şeyden daha yücedir anlamına gelir. Ancak bu mekânsal bir yükseklik değildir. Nitekim Allah'ın mekân kaydıyla zihinde tasavvuru caiz değildir.[406]

1.37. اَلْكَبِيرُ

"el-Kebîr" büyüklüğü ifade etmekle beraber söz konusu büyüklük Allah'ın kudretine mebni kılınmaktadır.[407]

1.38. اَلْحَفِيظُ

Mübalağalı ism-i fâil kalıbı olan فَعِيلٌ vezninde gelmiştir. ﴿فَاللّٰهُ خَيْرٌ حَافِظًا﴾ *"En iyi koruyucu Allah'tır"* ayetinde[408] Allah koruyucu olarak nitelenmektedir.[409]

1.39. اَلْمُقِيتُ

Dil âlimleri mukît kelimesini "bir şeye güç yetiren" olarak açıklamaktadır. Ayet-i kerimede ﴿وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتًا﴾ *"Allah her şeyi koruyup hakkını vermektedir"*[410]

[405] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 47.
[406] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 48.
[407] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 48.
[408] Yûsuf 12/64.
[409] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 48.
[410] en-Nisâ 4/85.

mukît kelimesi koruyan, hakkını veren, güç yetiren anlamına gelmektedir. Aşağıdaki beyitte de aynı anlamı görmek mümkündür.[411]

أَلِيَ الْفَضْلُ أَمْ عَلَيَّ إِذَا حُوسِبْتُ؟ إِنِّي عَلَى الْحِسَابِ مُقِيتُ

"Hesaba çekildiğimde üstünlük lehime mi yoksa aleyhime mi?
Hiç şüphesiz ben hesaba çekmeye muktedirim."

1.40. اَلْحَسِيبُ

"el-Hasîb" حَسَبْتُ الْحِسَابَ cümlesinde olduğu gibi "hesaplama" ve أَحْسَبَنِي الشَّيْءُ örneğindeki gibi "yeterlilik" anlamı içerir. Söz konusu her iki anlam Cenâb-ı Hakka nispet edilebilir. "Muhsîb" anlamında kullarına kâfi bir yaratıcı anlamı taşırken kullarının iyilik ve faziletlerini hesaplayan yaratıcı anlamı da taşımaktadır. Bu ism-i şerîf, أَحْسَبَ/يُحْسِبُ fiilinin ism-i fâil kalıbı olan مُفْعِلٌ manasında فَعِيلٌ vezninde mübalağalı ism-i fâildir. Aşağıdaki şiirde "mahsûb" kelimesi kifayet anlamında kullanılmaktadır.[412]

إِنْ يَدْعُ زَيْدٌ بَنِي ذُهْلٍ لِمَغْضَبَةٍ نَغْضَبْ لِزُرْعَةَ إِنَّ الْفَضْلَ مَحْسُوبُ

"Zeyd kabilesi, Benî Zühl'ü öfkelenmeye çağırırsa
Zür'a'ya öfkeleniriz, şüphesiz ihsan yeterlidir."

1.41. اَلْجَلِيلُ

Celâl sözlükte, şânın büyüklüğünü ifade etmek için kullanıldığı gibi büyük cüsseli, çok parçası olan anlamına da gelmektedir. İkinci anlamı Allah'a isnat etmek doğru değildir. Esasen اَلْجَلِيلُ ismi büyük deve anlamına gelen اَلْجِلَّةُ kelimesinden türetilmiştir. Bir şahsın gözlerinin büyüklüğünü ifade etmek için جَلِيلٌ فِي عُيُونِهِمْ ifadesi kullanılmaktadır.

[411] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 48.
[412] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 49.

Ebu'l-Atâhiye'ye (ö. 210/825 [?]) ait olan aşağıdaki beyitte celîl kelimesi yücelik anlamında zikredilmektedir.

أَجَلَّكَ قَوْمٌ حِينَ صِرْتَ إِلَى الْغِنَى وَكُلُّ غَنِيٍّ فِي النُّفُوسِ جَلِيلُ

"Zengin olduğun zaman kavmin seni yüceltir
Her zengin, insanların gönlünde yücedir." [413]

1.42. اَلْكَرِيمُ

"el-Kerîm" cömertçe veren, ikramları bitip tükenmeyen anlamlarına gelmektedir. Ayrıca soylu, asil, hızla karşılık veren manalarına da gelir. Dil âlimleri kabuğu çabucak kırılan cevize جَوْزَةٌ كَرِيمَةٌ ifadesini kullanır. Bu ifade bağlamında hayır işlerine koşuşturan insanlara اَلْكَرِيمُ مِنَ الرِّجَالِ ifadesi kullanılıp ceviz kabuğunun hızla kırılmasıyla hayır işlerindeki hızlı davranış birbirine benzetilmektedir. Allah bütün hayırların sebeplerini halk eden ve işleri kolaylaştıran bir yaratıcıdır.[414]

1.43. اَلرَّقِيبُ

Koruyucu anlamına gelen "er-Rakîb"[415] ismi ayet-i kerimede ﴿مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾ *"O hiçbir söz söylemez ki yanında çok dikkatli bir gözetleyici bulunmasın."*[416] kaydedici, koruyucu, gözetleyici anlamında zikredilmektedir. Allah'ın Rakîb isminde koruyucu, gözetleyici olması, sonsuz ilminden hiçbir şeyin kaybolup gitmemesi anlamı vardır. Murakabe kelimesinde **الاستحياء** anlamı da mevcuttur. Haya kavramında çekingenlik ifade eden bir koruma/sakınma manası saklıdır.[417]

---

[413] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 50.
[414] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 50.
[415] الرقبة kelimesinin mübalağalı ism-i fâili şeklinde gelmiştir. عليم'in عالم, شهيد'in شاهد formunda geldiği gibi. Bk. Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 128.
[416] Kâf 50/18.
[417] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 51.

1.44. اَلْمُجِيبُ

"el-Mucîb" zorda kalan kullarının dualarına icabet eden, kötülüğü açığa çıkaran anlamına gelir. **أجاب-يجيب** fiilinin ism-i fâili olan **مجيب** kalıbında gelmiştir.[418] Nitekim ayet-i kerimede **أجاب** fiilinin muzâri mütekellim vahde formuyla ﴿**أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ**﴾ *"Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm"* **أُجِيبُ** fiili geçmektedir.[419] Peygamber efendimiz (s.a.v) (**يَا مُجِيبَ دَعْوَةِ الْمُضْطَرِّينَ**) "Ey zorda kalanların duasına icabet eden" şeklindeki duasında mucîb lafzı "karşılık veren" anlamında kullanılmıştır.[420]

1.45. اَلْوَاسِعُ

Aslı **سَعَةٌ** olan vâsi' sözcüğü bir şeyin bir çok parçasının olması anlamına gelir. Daha sonra bu sözcük "zenginliği" ifade etmek için **فُلَانٌ يُعْطِي مِنْ سَعَةٍ** "falan kişi zenginliğinden ihsan ediyor" şeklinde kullanılmıştır. **فُلَانٌ وَاسِعُ الرَّحْلِ** ifadesinde de kişinin zenginliği kastedilmektedir. Nitekim ayet-i kerime de ﴿**لِيُنفِقْ ذُو سَعَةٍ مِن سَعَتِهِ**﴾ *"Varlıklı olan sahip olduğu imkanlara göre harcasın" denilmektedir.*[421] Ayette **سَعَةٍ** kelimesi varlık, zenginlik anlamında kullanılmıştır.

el-Vâsi' kuşatıcı anlamını da içermekte olup Allah'ın her şeyi kuşatan bir zenginliğe sahip olması şeklinde ifade edilebilir. Aşağıdaki beyitte **أوسع** kelimesi zenginlik anlamında kullanılmaktadır.[422]

---

[418] Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 148.
[419] el-Bakara 2/186.
[420] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 51.
[421] et-Talâk 65/7.
[422] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 51-52.

رَعَاكِ ضَمَانُ اللهِ يَا أُمَّ مَالِكٍ وَللّٰهُ أَنْ يُسْقِيكِ أَغْنَى وَ أَوْسَعَ

"Ey Ümmü Mâlik! Allah seni korusun
Allah'ın rahmetini sana indirmesi daha boldur/çoktur."

1.46. اَلْحَكِيمُ

Ebû İshâk ez-Zeccâc kelimenin aslıyla alakalı bilgiyi **اَلْحَكَمُ** ism-i şerîfinde zikrettiği için kelimenin kökenine dair bilgiye burada yer vermemektedir. Hakîm isminin iştikâkına dair iki görüş mevcuttur. Ya kelimenin aslı **حَكَمَ** fiilinden türeyip mübalağalı ism-i fâil anlamı taşıyan **حَكِيمٌ** formunda gelmektedir. Yada İf'âl babının ism-i fâili olan **مُفْعِلٌ** kalıbında **مُحْكِمٌ**manasında gelmektedir. Muhkim manası Allah'ın eşyaya kusursuzca, mükemmel bir şekilde hükmetmesi anlamını taşımaktadır.[423]

1.47. اَلْوَدُودُ

"el-Vedûd" ismi, hem ism-i fâil hem ism-i meful manası taşımaktadır. **فَاعِلٌ** manası taşıyıp **فَعُولٌ** vezninde geldiği gibi, **مَفْعُولٌ** anlamı taşıyıp **فَعُولٌ** vezninde gelmiştir. Allah bazı ayet-i kerimelerde kendisini hem seven hem de sevmeyen olarak nitelemektedir.[424] Bununla birlikte Allah, kendisine dost olan kulları tarafından sevilmektedir. Dolayısıyla Allah hem muhib hem mahbûb olmaktadır.[425]

[423] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 52.
[424] إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ Âl-i İmrân 3/159; وَاللهُ لاَ يُحِبُّ الظَّالِمِينَ Âl-i İmrân 3/57.
[425] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 52.

1.48. اَلْمَجِيدُ

Mecd kelimesi sözlükte çokluk ve genişlik anlamına gelir. Nitekim Araplar hayvanlarına bolca yem vermeyi **أَمْجَدْتُ الدَّابَّةَ** tabiriyle ifade etmektedirler. "el-Mâcid" şerefte çok yüce olan anlamına gelir. Mecîd Allah'ın Kerem sıfatının zirveye ulaşmış halinin bir ifadesidir.[426] Şüphesiz Cenâb-ı Hak şereflilerin en şereflisi, cömertlerin en cömert olanıdır.[427]

1.49. اَلْبَاعِثُ

بَعَثَ fiilinin ism-i fâil vezninde gelmiş halidir ve gönderen, sevk eden anlamlarına gelir. Allah dünya hayatı son bulmuş bütün kullarını ahiret yurduna gönderecektir. Daha sonra hesap için onları diriltip hesaba sevk edecektir.[428]

1.50. اَلشَّهِيدُ

"Şehîd", meydana gelen bir şeye tanık olan demektir. Söz konusu anlamın yanı sıra **اَلْعَالِمُ** manasını da barındırır. **اَلْيَوْمُ الْمَشْهُودُ** tamlaması, kıyamet günü anlamına gelip bilinen gün anlamındadır. Çünkü kıyamet gününün gerçekleşmesine dair en ufak bir şüphe söz konusu değildir. O günün elbet bir gün geleceği bilinmektedir.[429]

1.51. اَلْحَقُّ

"el-Hak" mevcudiyeti ve oluşumu hakkında kesin bir bilgiye sahip olma anlamına gelir. **فُلَانٌ مُحِقٌّ** ifadesi hak, doğruluk sahibi anlamını ihtiva etmektedir.[430]

---

[426] Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 152.
[427] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 53.
[428] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 53; Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 168.
[429] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 53.
[430] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 53.

1.52. اَلْوَكِيلُ

Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822) vekîl kelimesine "yeten" anlamı vermektedir. Ancak Ebû İshâk ez-Zeccâc söz konusu mananın Araplar tarafından kullanılmadığını ve böyle bir anlamı Ferra'nın nereden aldığını bilmediğini ifade etmektedir. "el-Vekîl" ism-i meful manasında olup فَعِيلٌ vezninde gelmiştir. وَكَلْتُ أَمْرِي إِلَى فُلَانٍ cümlesinde وكَلَ fiili bırakmak, teslim etmek, takdim etmek, havale etmek anlamında kullanılmaktadır. Allah işlerin gidişatının kendisine bırakıldığı yüce yaratıcıdır. [431]

1.53. اَلْقَوِيُّ

"el-Kavî" ismi, bir şeye tam güç yetiren anlamına gelir. Herhangi biri güçlü olarak niteleneceği zaman هُوَ قَوِيٌّ عَلَى حَمْلِهِ ifadesi zikredilir. Nitekim ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ﴾ *"Şüphesiz rızkı veren, sarsılmaz gücün sahibi olan yalnızca Allah'tır."* [432] ayetinde قُوَّةِ kelimesi güç anlamında zikredilmektedir.[433] İsmin aslı فعيلٌ vezninde gelen قَوِيوٌ ism-i fâilidir. ي ve و aynı kelimede gelirse ve iki harften biri sakin olursa و harfi ي harfine dönüşür. Burada sakin olan ي harfinde sonra و harfi gelmiştir. و harfi ي harfine dönüşmüş olup sakin olan birinci ي harfi harekeli olan ikinci ي harfine idğam edilir ve قَوِيٌّ ismi oluşur. [434]

[431] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 54.
[432] ez-Zâriyât 51/58.
[433] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 54.
[434] Zeccâcî, İştikâku esmâillâh, 149.

1.54. اَلْمَتِينُ

مَتَنَ fiilinden فَعِيلٌ vezninde gelen bu isim, Allah'ın güç ve kuvvette en üst konumda olduğu ifade eder.[435]

1.55. اَلْوَلِيُّ

"el-Velî" yardımcı anlamına gelmektedir. اَلْمُوَالَاةُ kelimesinden türeyen فَعِيلٌ vezninde bir isimdir. ﴿اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِينَ اٰمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾ *"Allah iman edenlerin velîsidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır"*[436] ayet-i kerimesinde velî kelimesi, dost anlamında kullanılmaktadır. Nasıl ki küçük bir çocuğun velisi onun sorumluluğunu üstleniyorsa Allah azze ve celle de mü'min kullarına yardım ve onları doğruya ulaştırmayı üstlenmektedir.[437]

1.56. اَلْحَمِيدُ

İsm-i meful manasında olup فَعِيلٌ vezninde gelmiştir. Her halde ve her dilde övülmüş olan bir yaratıcıdır.[438]

1.57. اَلْمُحْصِي

Bir şeyi sayma ve hesaplama anlamına gelen أَحْصَى fiilinin ism-i fâili olan el-Muhsî ismi, Allah'tan küçük veya büyük hiçbir şeyin kaçamayacağı ve her şeyin hesap edileceği anlamına gelmektedir. ﴿وَاَحْصٰى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا﴾ *"her şeyin sayısını belirlediği halde"*[439] ayetindeki "ehsâ" lafzı sayıp dökme anlamına gelmektedir.[440]

---

[435] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 55.
[436] el-Bakara 2/257.
[437] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 55.
[438] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 55.
[439] el-Cin 72/28.
[440] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 55.

1.58. اَلْمُبْدِي

Bütün eşyayı yaratan, bir şeyi başlatan anlamına gelir. Her şeyin başlangıcı olan Allah, hem بَادِئٌ/başlatan, yaratan hemde مُبْدِئٌ /esas, temeldir. Cahiliye şairi olup Mütelemmis sıfatıyla lakaplanan Cerîr b. Abdilmesîh ed-Dubaî'nin (ö. 569 veya 580) şiirinde بَدَأَ fiili başlama anlamında kullanılmaktadır.[441]

بَدَأْنَا بِالزِّيَارَةِ ثُمَّ عُدْنَا فَلَا بَدْئِي جَفَوْتَ وَلَا مَعَادِي

"Ziyarete başladık, sonra döndük
Ne ziyarete başlamamdan ne de dönüşümden hoşlandın."

1.59. اَلْمُعِيدُ

Allah azze ve celle el-Mübdî' olarak bütün mahluklarına bir başlangıç tayin ettiği gibi hesap günü için bir dönüş te tayin etmektedir. ﴿وَهُوَ الَّذي يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعيدُهُ وَهُوَ عَلَيهِ اَهْوَنُ﴾ *"Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır"*[442] ayeti söz konusu durumu destekler niteliktedir.[443]

1.60. اَلْمُحْيِي

Allah hayatı yaratmakla bütün mahlukatına hayat bahşetmektedir. Bununla birlikte hayatı bahşetmekle ölüm gibi bir gerçeğinde meydana gelmesine hayat vermiştir.[444] Şüphesiz Allah şöyle buyurur: ﴿اَلَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً﴾ *"Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu denemek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur."*[445]

---

[441] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 55.
[442] er-Rûm 30/27.
[443] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 56.
[444] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 56; Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 103-104.
[445] el-Mülk 67/2.

1.61. اَلْمُمِيتُ

Allah'ın hayatı yarattığı gibi ölümü de yarattığını ifade eder.[446]

1.62. اَلْحَيُّ

"el-Hayy" varlığın devamlılığını ifade eder.[447]

1.63. اَلْقَيُّومُ

قَامَ-يَقُومُ fiilinin **فَيْعُول** vezninde gelmiş halidir. Fiil "devamlılık" manasını ifade eder. Ebû İshâk ez-Zeccâc'a göre ayet-i kerimedeki﴿**لَا يُؤَدِّهِ اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَآئِمًا**﴾ *"içlerinden öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen tepesine dikilip durmadıkça onu sana ödemez."*[448] "kâimen" kelimesi **دَائِماً** (süreklilik) manası taşımaktadır. el-Kayyûm olan Allah daima var olacaktır.[449]

1.64. اَلْوَاجِدُ

"el-Vâcid" müstağni olan anlamına gelir. Araplar bir şahsın zengin olduğunu ifade etmek için **فُلَانٌ غَنِيٌّ وَاجِدٌ** ifadesini kullanmaktadırlar. Allah hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Nitekim ayet-i kerime ﴿**وَاللهُ الْغَنِيُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ**﴾ *"Zira Allah müstağnidir, siz ise muhtaçsınız"*[450] söz konusu manayı desteklemektedir.[451]

1.65. اَلْمَاجِدُ

Zikredilen "el-Mecîd" ism-i şerîfinde kelimenin kök anlamı ve Araplarda kullanım şekline değinilmişti. Aynı kökten türedikleri için Ebû İshâk ez-Zeccâc "el-Mâcid"

---

[446] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 56.
[447] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 56.
[448] Âl-i İmrân 3/75.
[449] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 56.
[450] Muhammed 47/38.
[451] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 57.

isminin iştikâk yönüne değinmemektedir. İsm-i şerîfin hem ism-i fâil (اَلْمَاجِدُ) hem de mübalağalı ism-i fâil (اَلْمَجِيدُ) vezninde zikredilmesinin sebebi mübalağa manasının ortaya çıkarılmasıdır.[452]

1.66. اَلْوَاحِدُ

"el-Vâhid" sözlükte bir şeyden bir ikincisinin veya daha fazlasının olmaması anlamına gelir. Zeccâc'ın söz konusu ismin anlamını iki ve daha fazla olarak vurgulaması Arapçada tesniye ve cem' olgusuna dayanmaktadır. Söz konusu ismin hikmeti Allah'ın bütün sıfatlarında tek olduğu ve hiç kimsenin bu sıfatlara ortak olmadığı yönündedir. Ebû İshâk ez-Zeccâc isim ile alakalı kelâmi tartışmalardan uzak kalarak takip ettikleri yöntem ve amacın isimlerin manasını ve genel anlamda bilinmesi gerekenlerin ifadesi olduğunu zikretmektedir. [453]

1.67. اَلْأَحَدُ

Ebû İshâk ez-Zeccâc ismin aslının وَحَدَ olduğunu, و harfinin daha sonra fethalı hemzeye dönüştüğünü zikretmektedir. و harfinin hemzeye dönüşme durumu Arapçada çok nadir kurallardan biri olarak zikredilmektedir. Câhiliye devri şairi Nâbiga ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) bir beyitinde أَحَدَ kelimesinin وَحَدَ şeklinde bir kullanım ile ifade edildiği belirtilmektedir.[454]

اَلْوَاحِدُ ile اَلْأَحَدُ arasında ince bir ayrımın olduğu zikredilmektedir. اَلْوَاحِدُ, Allah'ın zatında bir olduğunu ifade ederken اَلْأَحَدُ, Allah'ın zat ve sıfatlarında birliğini ifade

[452] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 57.
[453] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 57.
[454] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 58.

etmektedir. Nitekim ﴿قُلْ هُوَ اللهُ اَحَدٌ﴾ ayetindeki[455] أَحَدٌ kelimesi, Allah'ın zat ve sıfatındaki vahdâniyeti ifade etmektedir.[456]

1.68. اَلصَّمَدُ

Ebû İshâk ez-Zeccâc, "es-Samed" isminin ihtiyaçların giderilmesi için kendisine güvenilen ve ismin hâkim/mâlik şeklinde anlaşılmasının daha doğru bir ifade olduğunu zikretmektedir.

1.69. اَلْقَادِرُ

Allah dilediği her şeye güç yetirebilen bir yaratıcıdır. O'nu aciz bırakacak hiçbir şey yoktur. Kulun istediği herşey Allah'ın gücünün fevkinde değildir. İnsanoğlunun sahip olduğu güç ve yapabilme kabiliyeti Allah tarafından geçici olarak kullara verilmektedir. Bununla birlikte insanoğlunun güç ve kudretinin ulaşamayıp aciz kaldığı bazı durumlar mevcut olabilmektedir. İnsanın gücüne bir sınır tayin edilmiştir. Ancak Cenâb-ı Hakk için acizlikten bahsetmek söz konusu bile değildir.[457]

1.70. اَلْمُقْتَدِرُ

"el-Muktedir" Allah'ın gücünü nitelemede mübalağa ifade etmek için iftiâl babının ism-i faili şeklinde gelmiştir. Nitekim Arapçada إِنَّ زِيَادَةَ اللَّفْظِ زِيَادَةُ الْمَعْنَى (lafızda meydana gelen artış manayı kuvvetlendirir) şeklinde bir kaide vardır. Dolayısıyla lafızların çokluğu semantik açıdan farklılık arz etmektedir.[458]

1.71. اَلْمُقَدِّمُ

Allah'ın öne alınması gereken şeyi dilediği şekilde öne almasını ifade eder.[459]

---

[455] el-İhlâs 112/1.
[456] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 58.
[457] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 59.
[458] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 59; Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 200.
[459] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 59.

1.72. اَلْمُؤَخِّرُ

Her ne kadar kullar için hikmet ve salahiyet boyutu gizli olsa da Allah'ın hikmet ve salahiyet mucibince ertelenmesi gereken şeyi erteleyen anlamına gelmektedir.[460]

1.73. اَلْأَوَّلُ

"el-Evvel" Allah'tan evvel hiçbir şeyin var olmadığı anlamına gelmektedir. Yaratılmış olan bütün eşya Allah'tan sonra mevcut olmaktadır. Allah'ın evveli yoktur. Peygamber efendimiz (s.a.v) **أَنْتَ الْأَوَّلُ فَلَيْسَ قَبْلَكَ شَيْءٌ وَأَنْتَ الْآخِرُ فَلَيْسَ بَعْدَكَ شَيْءٌ** *"Evvel sensin, senden önce bir şey yoktur. Ahir sensin, senden sonra da bir şey kalmayacak"* şeklinde dua etmiş[461] ve **اَلْأَوَّلُ** ism-i şerîfini aynı bağlamda kullanmıştır.[462] **الأوّل** ism-i tafdil vezni olan **أفعل** formunda gelmiştir. Aynel ve fael fiili **و** harfidir. **أنا أوّل من فلانٍ** örneğinde olduğu gibi **أوّل من** ile kullanılabilir. **فضلى-أفضل** veznindeki gibi kelimenin müennesi **الأولى** şeklindedir. Cem'i teksir hali **الأوائل** olup aslı **الأواول**'dir. **الأفاضل** kelimesinde olduğu gibi. İki vav yan yana gelir de aralarında elif bulunursa vav harfi hemzeye kalbolur. Böylece **الأواول**, **الأوائل**'e dönüşür. [463]

1.74. اَلْآخِرُ

اَلْآخِرُ sonu olan, son anlamında değildir. Bilakis varlığının sonu olmamakla birlikte bütün varlık fena bulduktan sonra bâki kalacak olan anlamına gelmektedir.[464]

---

[460] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 59.
[461] Müslim, "Zikr" 17.
[462] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 60.
[463]. Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 204.
[464] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 60.

1.75. اَلظَّاهِرُ

"ez-Zâhir" ismi **ظُهُورٌ** kökünden alınırsa, Allah'ın akıl sahibi insanlar için varlık ve birliğinin delillerini ortaya çıkarması anlamına gelir. Ancak Arapların **ظَهَرَ فُلَانٌ فَوْقَ السَّطْحِ إِذَا عَلَا** ifadesinde mekânsal bir yüksekliğe ulaşmak için **ظَهَرَ** fiili kullanılıp yükseklik, yücelik anlamına da geldiği görülmektedir. Söz konusu ifadedeki yüksekliği, Allah için mekânsal bir yükseklik tasavvurundan uzak tutmak gerekmektedir. Allah için yükseklik, ulviyeti ifade etmektedir. Allah mekândan münezzehtir. Zuhûr kökünden alınan ortaya çıkma manası Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin (ö. 28/648-49) şiirinde de görülmektedir.[465]

تِلْكَ شَكَاةٌ ظَاهِرٌ عَنْكِ عَارُهَا

"Şu şikayetlerin emareleri sende açıkça görülmektedir."

Ulviyet anlamında yücelik ifadesini Peygamber efendimizin (s.a.v) **وَأَنْتَ الظَّاهِرُ فَلَيْسَ فَوْقَكَ شَيْءٌ، وَأَنْتَ الْبَاطِنُ فَلَيْسَ دُونَكَ شَيْءٌ** *"Sen zâhirsin, senin üstünde bir şey mevcut değildir. Sen bâtınsın, senin dışında bir şey yoktur"* şeklinde yapmış olduğu duada[466] görmek mümkündür.[467]

1.76. اَلْبَاطِنُ

"el-Bâtın" ism-i şerîfi için iki anlam söz konusudur. Allah yaratmış olduğu mahluklar tarafından gözle görülememesiyle birlikte onların hayal gücünden de uzaktır. Bu anlamın yanı sıra bir şeyi iç yüzüyle bilen anlamını da ihtiva etmektedir. **بَطَنْتُ فُلَانًا وَ خَبَرْتُهُ** ifadesi

[465] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 60.
[466] Müslim, "Zikr" 17.
[467] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 61.

bir şahsın içini ve dışını bilmek anlamı taşımaktadır. Allah bütün eşyayı iç ve dış yüzüyle bilmektedir.[468]

1.77. اَلْوَالِي

"el-Vâlî" ismi وَلِيَ/يَلِي fiilinin ism-i fâilidir. Yarattıklarının işlerini idare eden ve onların menfaatini gözeten anlamlarını içermektedir. Bir şehre devlet tarafından tayin edilen vali, o şehrin işleriyle, gelişimiyle, halkın menfaatiyle ilgilendiği için bu ismi almıştır.[469]

1.78. اَلْمُتَعَالِي

اَلْعُلُوُّ kelimesinin tefâ'ul vezninin ism-i faili olan اَلْمُتَفَاعِلُ formunda gelmiştir. Yüce manasına gelmektedir.[470]

1.79. اَلْبَرُّ

(بَرَرْتُ وَالِدَيَّ/أَبَرُّهُمَا) anne babasına iyilik edip itaat eden kişi بَرَّ fiilini kullanmakla "iyilik,ihsan" anlamını vurgulamaktadır. Allah kullarına ihsan edip onların içinde bulundukları hali düzelttiği için kullarına ihsanda bulunan el-Berr ismiyle nitelenmektedir.[471]

1.80. اَلتَّوَّابُ

Araplar bir şeyden vazgeçmek, geri dönmek, başvurmak, yönelmek anlamında تَابَ إِلَى شَيْءٍ ibaresini kullanmaktadır. تاب-يتوب fiilinin mübalağalı ism-i fâil vezni olan فعَّالٌ kalıbında gelmiştir. [472] Allah azze ve celle ayette ﴿غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ﴾ *"günahı*

[468] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 61.
[469] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 61.
[470] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 61.
[471] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 61.
[472]. Zeccâcî, İştikâku esmâillâh, 62.

bağışlayan, tövbeyi kabul eden"[473] şeklinde kendisini nitelemektedir. "et-Tevvâb" olan Allah kullarının kendisine geri dönüşünü kabul etmekte ve dolayısıyla tövbe kulun günahı terk edip itaat için Allah'a dönmesi anlamını ihtiva etmektedir.[474]

1.81. اَلْمُنْتَقِمُ

اَلنِّقْمَةُ kelimesi öfke, kızgınlık, gazap ve hiddetin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan durumu ifade etmektedir. نقم- ينقم fiilinin إفتعال babının ism-i fâili olan مُفْتَعِلٌ kalıbında gelmiştir.[475] Allah, bir durumdan -kul hak eder de- hoşlanmazsa ve buna öfke, kızgınlık, gazap gibi yukarıda zikredilen sıfatlar eklenirse el-Muntakim olarak intikam alır.[476]

1.82. اَلْعَفُوُّ

عَفَا/يَعْفُو bir şeyi terk etmek, vazgeçmek, bırakmak anlamına gelir. عَفَوْتُ عَنْ شَيْءٍ،أَعْفُو عَنْهُ ifadesi bir şeyi yapmayı bıraktım, o şeyi yapmaktan vazgeçtim manasına gelmektedir. عَفُوٌّ kelimesi mübalağa sîgası olan فَعُولٌ vezninde gelmiştir.[477] Allah bir kuluna ceza vermekten vazgeçerse o kişinin yapmış olduğu günahları bir tarafa bıraktığı anlamına gelir. Bu sebeple Allah günahları affedip cezayı terk edendir.[478]

1.83. اَلرَّؤُوفُ

Re'fet ve rahmet kelimelerinin manasının bir olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte ikisi arasında bir nüans olduğunu söyleyenler de olmuştur. Re'fet, rahmet kavramının bir

[473] el-Mü'min 40/3.
[474] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 61-62.
[475] Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî*, Şeʾnü'd-duʿâʾ*, thk. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk (Dâru's-Sekâfeti'l-'Arabiyye, 1984), 90.
[476] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 62.
[477]. Hattâbî, *Şeʾnü'd-duʿâʾ*, 90.
[478] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 62.

üst mertebesidir. Bir şahsın merhametli olduğunu ifade etmek için **فُلَانٌ رَحِيمٌ** ifadesi kullanılır. İleri derecede bir şefkati ifade etmek için ise **فَهُوَ رَؤُوفٌ** denilir.[479]

1.84. مَالِكُ الْمُلْكِ

Allah mülkün, hükmün, kararın, yönetimin sahibi olup dilediğine mülkünü (hükmünü) verir. Mülk (otorite) sahibi olan herkes onun emri ve nehyi dahilinde tasarrufta bulunur.[480] **اَلْمُلْكُ** kelimesi **اَلْمَلِكُ** aslından türemiş ve damme ile okunmaktadır. **اَلْمَالِكُ** kelimesi kesralı olan milk/ **اَلْمِلْكُ** kelimesinden türemiştir.[481]

1.85. ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ

اَلْجَلَالُ ve **اَلْجَلَالَةُ** kelimeleri mastardır. **إِكْرَامٌ** lafzı, **أَكْرَمَ/يُكْرِمُ** fiilinin mastarıdır. Bu iki mastar sahiplik eki olan **ذُو** ile gelip terkip oluşturmaktadır. İki sıfat ta yüce/büyük ve değerli olmayı hak eden yaratıcı anlamına gelmektedir.[482]

1.86. اَلْمُقْسِطُ

Adaletle hükmeden bir adama **أَقْسَطَ الرَّجُلُ** cümlesi kullanılarak **قِسْطٌ** kökünden gelen fiil kullanılmaktadır. Ayet-i kerimede **﴿وَاَقْسِطُوا اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾** *"ve herkese hakkını verin. Allah hakkı yerine getirenleri sever."*[483] if'âl babından olan **أَقْسَطَ** fiili **اِعْدِلُوا** anlamında kullanılmaktadır. Ebû Ali el-Fârisî **قِسْطٌ** kelimesinin hisse/pay anlamına gelen

[479] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 62.
[480] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 62.
[481] Hattâbî, *Şe'nü'd-du'â'*, 40.
[482] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 62; Hattâbî, *Şe'nü'd-du'â'*, 91.
[483] el-Hucurât 49/9.

اَلنَّصِيبُ kelimesinden alındığını söylemektedir. أَقْسَطُهُ ifadesiyle kişiye tahsis edilen yarım payı ona verdi anlamı kastedilmektedir.[484] Allah verdiği hükümlerde adaletle hükmeden ve zulmetmeyen bir yaratıcı olarak el-Muksit ismiyle nitelenmektedir.[485]

1.87. اَلْجَامِعُ

Zeccâc'ın aktardığına göre el-Câmi' ism-i şerîfi, ﴿اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ حَدِيثًا﴾ *"Allah -ki, kendisinden başka tanrı yoktur- elbette kıyamet günü hepinizi huzuruna toplayacaktır, bunda hiçbir kuşku yoktur. Sözce Allah'tan daha doğru kim vardır!"* ayette[486] zikrolunduğu üzere Allah'ın yaratmış olduğu bütün mahlukatı hesap günü bir araya getiren anlamına gelmektedir.[487]

1.88. اَلْغَنِيُّ

Zeccâc söz konusu ism-i şerîfi Allah güç ve kudretiyle insanlara ihtiyaç duymayacak bir zenginliğe sahip olmakla açıklamaktadır. Ancak insan, yaratıcısının ihsanına muhtaç olacak bir fakirliğe sahiptir. Ona göre ayette ﴿وَاللّٰهُ الْغَنِيُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ﴾ zikrolunan *"Allah müstağnidir, siz ise muhtaçsınız"*[488] ifadesi manayı destekler niteliktedir.[489]

1.89. اَلْمُغْنِي

Zeccâc, "el-Muğnî" isminin Allah'ın yaratmış olduğu mahlûkâtı evlat ve mal ile zengin kılan anlamında olduğunu belirtmektedir.[490]

---

[484] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 62-63.
[485] Hattâbî, *Şe'nü'd-duʿâ'*, 92.
[486] en-Nisâ 4/87.
[487] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 63.
[488] Muhammed 47/38.
[489] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 63.
[490] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 63.

1.90. اَلْمَانِعُ

Zeccâc, el-Mâni‘ ismini “vermek istemediğinin önüne geçip engelleyen, vermek istediğini ise ikram eden” anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Buna göre Allah yaratmış olduğu her mahluka bir şeyi lütuf ve ikram olarak verirken, vermediği her bir şeyi de bir hikmet ve maslahata mebni kılmaktadır.[491]

1.91. اَلضَّارُّ النَّافِعُ

Zeccâc’ın tespitine göre Zü’l-celâlî ve’l-ikrâm, Mâlikü’l-mülk, el-Kâbidu el-Bâsit gibi terkip veya birleşik halde gelen isimlerde olduğu gibi ed-Dârru’n-Nâfi‘ isminin de birlikte zikredilmesinin sebebi Allah’ın kudretini ve hikmetini tam bir şekilde göstermeye yöneliktir. Söz konusu ikili isimlerde, iki isim birlikte tek bir manaya delalet eder. Dolayısıyla Allah’ın hem veren hem mani olan olması (يَمْنَعُ-يُعْطِي), hem zarar hem fayda veren olması (يَنْفَعُ-يَضُرُّ) hayır ve şerrin yalnızca O’nun elinde olmasına dayanmaktadır. Bütün hayırların müsebbibi ve bütün şerlerin defedicisi yalnızca O’dur. Bütün mahlukat O’nun lütfu altında ve O’ndan cömertlik, iyilik, yardım ummaktadır.[492]

1.92. اَلنُّورُ

﴿اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ *“Allah göklerin ve yerin nûrudur”* ayetinden[493] hareketle “Nûr”[494] kelimesine atfedilen manaya dair âlimler farklı görüşler ileri sürmektedir. Bir görüşe göre, Allah nur sahibi (ذُو نُورٍ) olup gökyüzünde mevcut olan yıldız ve gezegenlerdeki nuru/ışığı yaratan anlamına gelmektedir. Allah gezegen ve yıldızlarda bulunan ışığın bizatihi kendisi olmayıp söz konusu galaksilerde bulunan ışık Allah’ın nurundan ayrılmıştır. Bir başka görüş ise, Allah vahdaniyetinin delillerini ortaya koyup

[491] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi’l-hüsnâ*, 63.
[492] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi’l-hüsnâ*, 63.
[493] en-Nûr 24/35.
[494] النار ve النور kelimelerinin aynı kökten türediğini, النار kelimesinin dünya için, النور kelimesinin ise ahiret için etkin olduğu görüşünü ileri sürenler olmuştur. Bk. Râgıb el-İsfahânî, el-*Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, 828.

açıklamıştır. Böylelikle Allah'ın kesin delilleri nur hükmünde olup yer ve gök aydınlanmıştır.[495]

Ziya ve nur[496] arasında farklılıkların olduğunu öne süren âlimler olmuştur.[497] Ziya kelimesinin ışık, aydınlık ifade eden kelimelerin en kapsamlısı olduğu ifade edilmiştir. Her ziya nurdur ancak her nur ziya değildir.[498]

1.93. اَلْهَادِي

Zeccâc'a göre "el-Hâdî" ismi, kullarına kendisini tanıtmak için rehberlik ve kılavuzluk eden anlamına gelmektedir.[499] Yol göstermek, doğru yola yönlendirmek anlamına gelen هَدَى/يَهْدِي/هِدايَةً fiilinin ism-i fâili şeklinde gelmiştir. Nitekim Allah kullarını dosdoğru yola iletir.[500]

1.94. اَلْبَدِيعُ

Zeccâc'ın aktardığına göre Araplar, bir kimse herhangi bir şeyi sadece kendisi yapmış ve yaptığı işe hiç kimse ortak olmamışsa (هَذَا بَدِيعٌ مِنْ فِعْلِ فُلَانٍ/أَبْدَعْتُ الشَّيْءَ إِبْدَاعًا) demiştir. Cümlelerde görüldüğü üzere أَبْدَعَ ve بَدِيعٌ kelimelerini kullanılmaktadır. ﴿بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ *"O, göklerin ve yerin eşsiz-örneksiz yaratıcısıdır"* ayet-i kerimesinde[501] Allah yeri ve göğü eşsiz bir şekilde var eden yegâne yaratıcı anlamında tekliği ifade eden **بديع** kelimesi zikrolunmaktadır. el-Bedi' ism-i şerîfi mübalağalı ism-i fâil formundadır.[502]

---

[495] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 64.

[496] İsmin vezni يَقْفُلُ-قَفَلَ / يَبْرُدُ-بَرَدَ fiillerinde olduğu gibi يَنْوُرُ-نَوَرَ şeklinde birinci babtan gelmiştir. Bk. Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 185.

[497] Yûnus 10/5, جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُوراً.

[498] Ebu'l-Kasım Hüseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Şam, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1412), 167.

[499] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 64.

[500] Yûnus 10/25, وَيَهْدي مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقيمٍ.

[501] el-Bakara 2/117.

[502] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 64.

1.95. اَلْبَاقِي

Zeccâc'a göre bekâ yani sonsuzluk yalnızca Allah'a has bir niteliktir. Bütün mahlukuna fâniliği takdir etmekte olup, gelip geçiciliği yaratan da kendisidir.[503]

1.96. اَلْوَارِثُ

Ebû İshâk ez-Zeccâc, el-Vâris ismiyle gidenin ardında kalan her bir kimseyi ifade etmektedir. "el-Vâris" ismi وَرِثَ/يَرِثُ fiilinin ism-i fâilidir. Allah eşyanın asıl sahibidir. Fâni olan mahluk fena bulduktan sonra geriye bıraktıkları her şey yine asıl mal sahibi olan Allah'a döner.[504]

1.97. اَلرَّشِيدُ

Zeccâc'ın ifade ettiği mübalağalı ism-i fâil vezni olan فَعِيلٌ vezninde gelen er-Reşîd ismi مُفْعِلٌ manasında مُرْشِدٌ şeklinde Allah'ın mahlukunu faydaya yöneltmesi, doğru yolu göstermesi anlamına gelmekle birlikte özellikle dost kullarını Cennet'e ve hayır yollarına yönlendirmesi anlamını taşımaktadır.[505]

1.98. اَلصَّبُورُ

Mübalağalı ism-i fail kalıbında gelen es-Sabûr ismi sözlükte bir şeyi hapsetmek anlamına gelmektedir. Araplar "bunun için şunu hapsettim" anlamında صَبَرْتُهُ عَلَى كَذَا صَبْرًا ifadesini kullanmaktadır. Ebû İshâk ez-Zeccâc, es-Sabûr isminin el-Halîm ismine yakın bir mana taşıdığını ifade etmektedir.[506]

---

[503] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 64.
[504] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 65; Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 173; Hattâbî, *Şeʾnü'd-duʿâʾ*, 96.
[505] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 65.
[506] Zeccâc, *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsnâ*, 65.

SONUÇ

Siyasi açıdan çalkantılı bir dönemin yaşandığı ilmi açıdan ise önemli gelişmelerin olduğu hicri üçüncü yüzyılın sonu ve dördüncü yüzyılın başlarında olan İslâm dünyasında birçok öncü bilgin temayüz etmiştir. Bu dönemde ilimler sistemleşip adeta ilmi tekâmül sürecinin altın çağı yaşanmıştır. Arap dili belli faktörler nedeniyle devamlı bir yenilenme ve gelişme süreci yaşamıştır. Tercüme faaliyetleriyle beraber yeni kelimelere olan ihtiyaç dil gelişimine katkı sağlayan faktörlerden olmuştur.

Arap dilinde kelime türetme konusunda belli metotlar ortaya çıkmıştır. Söz konusu metotlardan biri "el-iştikâk" olarak adlandırılmaktadır. Önceleri sarf ilminin kapsamı altında görülüp daha sonra konuyla alakalı müstakil eserlerin kaleme alınmasıyla bağımsız bir disiplin haline gelen iştikâk, iştikâk-ı sağîr, iştikâk-ı kebîr ve iştikâk-ı ekber olmak üzere üç kısma ayrılır. Kendisinden sonraki dilcilerden farklı olarak iştikâk konusunu kategorize eden İbn Cinnî, iştikâk-ı kebîr kavramını ilk defa Arap literatüründe kullanmıştır.

Abbasî döneminin çok yönlü âlimlerinden, lügat ve gramer bilgisinin gerekliliğine titizlikle değinen velut bir sima olan Ebû İshâk ez-Zeccâc, Arap dili ve tefsir ilmine dair birçok eser kaleme almıştır. Hocaları Sa'leb ve Müberred tarafından başarılı ve zeki olarak addedilen Zeccâc'ın eserleri kendinden sonraki dönemde kaleme alınan birçok çalışmaya kaynaklık etmektedir.

Ebû İshâk ez-Zeccâc, Arap dil ve gramerine oldukça önem vermektedir. Ona göre asıl olan kelimenin manasını doğru anlamaktır. Dolayısıyla kelimelerin iştikâkını bilmek doğru anlam vermenin temel şartlarından biri olarak görülmektedir. Nitekim kelimenin anlamına vakıf olmak, müştak kelimenin aldığı mananın nasıl bir anlam değişikliği geçirdiği konusunda yeterli olmamaktadır. Zira iştikâk ile kelimenin farklı bir manaya intikal etmesi mümkündür. Lafız ve mana bilgisine yoğunlaşan Zeccâc, Arap dili, Tefsir ilmi gibi büyük ilimlere katkı sağlayacak kıymetli eserler kaleme almıştır.

Kaynaklarda sağlam bir itikada sahip olduğu zikredilen Zeccâc, "el-esmâü'l-hüsnâ" özelinde ilk müstakil eser olarak kabul edilen *Tefsîru esmâillahi'l-hüsnâ* adlı eseri kaleme almıştır. Eser sonraki "el-esmâü'l-hüsnâ"ya dair yazılan eserlere kıyasen muhtasardır. Bir ilim meclisinde sorulan bir soru üzerine Ebû İshâk ez-Zeccâc tarafından şifahi olarak

nakledilen eserin yazıya geçirilmesinde, seçkin talebesi Ebû Ali el-Fârisi'nin rolü oldukça büyüktür.

Allah'ı bilme, tanıma ve ona muhabbet besleme gibi hususlar ancak yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'de nitelenen isimlerle mümkün olur. Zeccâc, Allah'ın en güzel isimlerini mana ve iştikâk yönünden ele almaktadır. İsimleri şerh etme konusunda ilk başvurduğu yol isimlerin manası ve iştikâkını tespit etmektir. İştikâk konusunu teorik olarak ele almamakla beraber iştikâk metodunu kullanmaktadır. İsimlerin manasını zikrederken Arap dilinin önemli kaynaklarından sayılan ayet-i kerimelere, hâdis-i şerîflere ve Arap şiirine sık sık yer vermekte, söz konusu yararlandığı ayet, hâdis ve şiirler görüşlerine kaynaklık edecek şekilde şevâhitten sayılmaktadır.

Zeccâc'ın açıkladığı isimlerin manasına ve görüşlerine sonraki tefsir ve sözlük çalışmalarında yer verilmektedir.

Genelde ilk el-esmâü'l-hüsnâ eseri özelde ise Arap dilinin iştikâk-ı sağîr konusu üzere oldukça önem arz eden böylesi muhtasar bir eser üzerine yaptığımız çalışmanın, Hicri üçüncü asrın sonu dördüncü asrın başlangıcında yaşamış muteber bir âlim olan Ebû İshâk ez-Zeccâc'ı da muhtelif yönleriyle tanımak isteyenlere istifade edecekleri mütevazı bir kılavuz niteliğinde olacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

‘Abbâs Hasen. *en-Nahvu’l-vâfî*. Dâru’l-Maʿârif, 15. Basım, ts.

Abdullah Emîn. *el-İştikâk*. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 2000.

Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn. çev. Ahmed Cevdet Paşa. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2015.

Alkan İspirli, Serkan. “Müellifî Bilinmeyen Bir Eser: ‘Hikâye-i Mucizâtü’n-Nebi’”. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2017).

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (4) (Abbasiler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 9. Basım, 2016.

Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Aydın, İsmail. “Me‘âni’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 2. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

A‘zamî, Muhammed Mustafa. “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Bağdâdî, Hatîb. *Gunyetü’l-mültemis îdâh el-mültebis*. thk. Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî eş-Şehrî. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 2001.

Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1. Basım, 2002.

Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Gramer Tarihi*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

Basrî, Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî. *Mecâzü’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1381.

Belal, Murad Ahmad. *Nemir b. Tevleb el-Uklî’nin Şiirinde Üslûp*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Bozkurt, Nebi. “Künye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Brockelmann, Carl. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*. çev. Abdülhalim Neccâr. Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1119.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî*. thk. Komisyon. Mısır: es-Sultâniyye, 1311.

Can, Sabahattin. *en-Nemir b. Tevleb'in Divanının Tema ve Üslup Açısından İncelenmesi*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Charif, Shaban. *Sekkâkî'nin Sarf'taki Metodu*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Civelek, Yakup. "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede 'Naht' Yönteminin Kullanımı". *Nüsha Dergisi* 10 (2003).

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir. *el-Miftâh fi's-sarf*. thk. Ali Tevfîk el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

Çelebi, Kâtib. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnavut. İstanbul: Mektebetü'l-İrsikâ, 2010.

Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî*. 10 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1995.

Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi -IV Abbâsîler Dönemi*. 4 Cilt. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, Birinci baskı., 2021.

Dûrî, Abdülazîz. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Durmuş, İsmail. "Müzekker Ve Müennes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ebû İshâk ez-Zeccâc, İbrâhim b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kurʾân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1988.

Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Sâlih el-Huzzî. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997.

Elmalı, Hüseyin. "Ebû Zeyd el-Ensârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Enbârî, Kemâlüddîn. *Nüzhetü'l-elibbâʾ fî tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1985.

Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993.

Endelüsî, İbn 'Atıyye. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1422.

Ezherî, Muhammed b. Yahya. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed 'Avd Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 2001.

Fârisî, Ebû Ali. *el-İgfâl*. thk. Abdullah b. Ömer el-Hac İbrâhîm. Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mecme'u's-Sekâfî, 2003.

Fayda, Mustafa. "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Maksadü'l-esnâ*. thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.

Gündüzöz, Soner. *Arapça'da Kelime Türetimi*, Samsun: Din ve Bilim Kitapları, 2005.

Gündüzöz, Soner. "Arapça'nın Potansiyeli: Arapça'da Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 177-196.

Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsan 'Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. 10 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 4. Basım, 1997.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb. *Şe'nü'd-du'â'*. thk. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk. Dâru's-Sekâfeti'l-'Arabiyye, 1984.

Işık, Harun - Serdar, Murat. *Sistematik Kelam-I*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

Işık, Mustafa. "İbn Huzeyme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

İbn Berrecân. *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2010.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. thk. eş-Şirbînî Şerîde. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân. *Sırru sınâ'ati'l-i'râb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.

İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârun. Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan 'Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 1988.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim Cefâl. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 1996.

İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-aʿzam*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.

İbn Yaîş, Ebu'l-Bekâ. *Şerhu'l-Mufassal*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn. *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. Dâru'l-Fikr, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *el-Muntazam fî târihi'l-Mülûk ve'l-Umem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422.

İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer. *Mirâtü'z-zemân fî tevârîhi ve'l-aʿyân*. thk. Komisyon. Şam: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2013.

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr. *ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm. *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982.

İşler, Emrullah. "Zeccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kâdî İyâz. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. thk. Muhammed b. Şerif. Fas: Matba'atü Fedâle, ts.

Kafes, Mahmut. "Arapçada Kelime Oluşturma Yöntemleri ve Arapça'nın Diğer Diller Arasındaki Yeri". *Edebiyat Dergisi* 16 (2006), 191-199.

Kandemir, M.Yaşar. "Emâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Karacabey, Salih. "Hattâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Karaismailoğlu, Adnan. "Kelîle Ve Dimne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Kayapınar, Durmuş Ali. "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen İ'rabu'l-Kur'ân Kimindir? Ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?" *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997).

Kılıç, Hulusi. "İştikak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahîm Etfîş. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.

Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerim b. Hevazin. *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*. thk. Ahmed Abdülmün'im Abdüsselâm el-Halevânî. Beyrut: Dâru Azâl, 2. Basım, 1986.

Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed. *Fevâtü'l-vefeyât*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973.

Magribî, Abdülkâdir b. Mustafâ. *el-İştikâk ve't-ta'rîb*. Kahire: Matba'atü'l-Lecneti't-Te'lîf, 1947.

Mahlûf, Muhammed. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*. thk. Abdülmecîd Hayâlî. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003.

Makrîzî, Takıyyüddîn. *el-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 2006.

Meni' Abdülhalim Mahmûd. *Menâhicü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 2000.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Mabaa'tü 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1955.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lügat*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Şam, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1412.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnavut - Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk: Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2000.

Süyûtî, Celâlüddîn. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*. thk. Fuâd Alî Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.

Süyûtî, Celâlüddîn. *el-Müzhir fî ‘ulûmi’l-luga ve envâ‘ihâ*. thk. Fuâd Alî Mansûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1998.

Süyûtî, Celâlüddîn. *Bugyetü’l-vu‘ât*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhim. Lübnan: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, ts.

Süyûtî, Celâlüddîn. *Hem‘u’l-hevâmi‘*. thk. Abdülhamit Hindâvî. Mısır: el-Mektebetü’t-Tevfîkiyye, ts.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *İrşâdü’l-fuhûl ilâ tahkîki’l-hak min ‘ilmi’l-usûl*. thk. Şeyh Ahmed İzzu İnâye. Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1999.

Tayyâr, Mesâid b. Süleymân b. Nâsır. *et-Tefsîru’l-lugavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Dâru İbni’l-Cevzî, 1432.

Tenûhî, Ebu’l Muhâsin el-Mufaddal b. Muhammed. *Târîhu’l-‘ulemâi’n-nahviyyîn mine’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn ve gayrihim*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Hicr li’t-Tıbâ‘a ve’n- Neşr ve’t- Tevzî‘ ve’l- İ‘lân, 1992.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünenü’t-Tirmizî*. thk. İbrahim ‘Atve ‘Avd. Mısır: Matba‘ati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.

Uysal, Muhittin. “Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadislerle İstişhâd Mes’elesi”. *Marife Dergisi* 1 (2006), 97-126.

Vâhidî, Ebu’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *et-Tefsîru’l-basît*. thk. Komisyon. Riyad: Câmi‘atü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es‘ad b. Alî b. Süleymân. *Mirâtü’l-cinân ve ‘ibratü’l-yakzân fî ma‘rifeti mâ yu‘teberu min havâdisi’z-zamân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Yeşilyurt, Temel vd. *Başlangıcından Günümüze Kelâm Tarihi*. Kayseri: Tezmer, 2014.

Yıldırım, Enbiya. “Bir Büyük Muhaddisin Ardından: Şuayb el-Arnaût (1928-2016)”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 215-221.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler (Siyasî Tarih)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Zeccâc, Ebû İshâk . *Fe‘altü ve ef’altü*. thk. Ramazan Abdülvehhâb - Subayh et-Temimî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1995.

Zeccâc, Ebû İshâk. *Tefsîru esmâillâhi’l-hüsnâ*. thk. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk. Dımeşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-türâs, 2. Basım, 1979.

Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım. *İştikâku esmâillâh*. thk. Abdülhüseyn el-Mübârek. Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1986.

Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım. *Mecâlisü'l-'ulemâ*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârun. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2. Basım, 1983.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2003.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

Ziriklî, Hayreddin. *el-Aʿlâm*. Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. 'Ubeydillah b. Mezhic. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Dâru'l-Meʿârif, 2. Basım, ts.